

FATIK

TIJDSCHRIFT VOOR STRAFBELEID EN GEVANGENISWEZEN

In dit nummer:

Leefklimaat in Vlaamse
gevangenissen

Reisverslag uit Zuid-Afrika

Herroeping als pijnlijke
ervaring

39ste jaargang · nr. 174
april-mei-juni 2022
Driemaandelijks uitgave

Een uitgave van

LIGA VOOR
MENSEN
RECHTEN

Afgiftekantoor: 9000 Gent Nieuwevaart
Bg FATIK PA3A9109
Afzendarres: Liga voor Mensenrechten
Leopold II laan 53, 1080 Sint-Jans-Molenbeek
V.U.: Kati Verstrepen
Leopold II laan 53, 1080 Sint-Jans-Molenbeek

FATIK

Tijdschrift voor Strafbeleid en Gevangeniswezen
Verschijnt vier keer per jaar
39ste jaargang
april-mei-juni 2022, nr. 174

ISSN 0772-5167

Redactie

Hoofdredactie: Lars Breuls
Eindredactie: Aurore Vanliefde
Redactie: Elien Goossens, Chris Hermans,
Jürgen Millen, Olivia Nederlandt, Neil Paterson,
Koenraad Polfliet, Freya Vander Laenen, An-Sofie
Vanhouche

Abonnement op FATIK?
Surft naar fatik.mensenrechten.be
Of bel 09/223.07.38

Redactiesecretariaat

Liga voor Mensenrechten vzw.
Gebroeders De Smetstraat 75, 9000 Gent
tel: 09/223.07.38
e-mail: info@mensenrechten.be
website: <https://mensenrechten.be>

Redactionele samenwerking en disclaimer

FATIK publiceert wetenschappelijke artikels
over de evoluties en praktijken op het
vlak van strafbeleid en gevangeniswezen.
Daarnaast is er ruimte voor ervaringsverhalen,
boekbesprekingen en interviews.

Voor publicatie aangeboden teksten mogen
rechtstreeks naar de redactie
(Lars.Breuls@vub.be) worden gestuurd.
Wetenschappelijke artikelen worden
vervolgens onderworpen aan een nauwgezet
peer-reviewproces, waarbij minstens twee
leden van de redactie gespecialiseerd in de
thematiek de ingezonden bijdrage beoordelen
op de wetenschappelijke onderbouwing.
Daarbij wordt erover gewaakt dat de inbreng
van een reviewer extern aan de auteur
en diens eventuele onderzoeksgroep
gegarandeerd is. Andere bijdragen worden
ook becommentarieerd in de redactie, waarna
aanpassingen gesuggereerd kunnen worden..

Jaarabonnementen tijdschriften

Abonnement op Tijdschrift voor
Mensenrechten: €35
Abonnement op Fatik, tijdschrift voor
Strafbeleid en Gevangeniswezen: €40
Abonnement op beide tijdschriften: €70
Steunabonnement op beide tijdschriften: €96

rek.nr. BE34 0011 2701 3290

Meer informatie bij Liga voor Mensenrechten.

FATIK online

Je kan FATIK online raadplegen. De laatste vier
nummers zijn enkel beschikbaar voor abonnees.
Vraag een login via fatik@mensenrechten.be.
Surf naar fatik.mensenrechten.be.

Editoriaal

3

Stevig personeelsbeleid en humane
detentie: Een conditio sine qua non?

Elien Goossens

Artikel

5

Leefklimaat in Vlaamse gevangenis:
ervaringen van veroordeelden en
beklaagden

Lorenz Pardon, Anouk Mertens & Kristel Beyens

Gevangenis als plaatsen van een
nieuw begin. Een reisverslag uit Zuid-
Afrika

Tom Vander Beken

De herroeping als pijnlijke ervaring:
naar een nieuwe *pain*?

Audrey Teugels

Ook dat nog

38

Voorstel tot pilootproject 'vrijwillige
nazorg voor ex-gedetineerden met
psychische kwetsbaarheden' wil
inspelen op een groot hiaat in België

Natasja Declercq & Charlotte Borret

Stevig personeelsbeleid en humane detentie: Een conditio sine qua non?

De Basiswet gevangeniswezen en rechtspositie van gedetineerden van 12 januari 2005¹ werd al vaker bediscussieerd. Gelet op de voorname doelstelling van de wet om het wettelijk statuut van gedetineerden te verankeren² is dat ook niet bijzonder. De Basiswet tekent immers een strafuitvoering met erkenning voor verworven rechten voor gedetineerden uit. Een dergelijke rechtspositionele benadering strookt met de internationale aandacht voor humane detentieomstandigheden. Aanvankelijk zien we die aandacht in artikel 3 van het EVRM dat het verbod op foltering en onmenselijke bestraffing introduceert. Ook spoort het met principes van de European Prison Rules³ waarin diverse aanbevelingen voor leefomstandigheden in detentie worden geformuleerd. Recent communiceerde de Europese Commissie ook haar eerste EU-strategie inzake de rechten van slachtoffers (2020-2025). Cruciaal daarbij is de EU-erkenning van 'slachtoffers van in detentie gepleegde strafbare feiten'.⁴ Ook nationaal kennen we de belangstelling voor humane detentie. Denk onder meer aan het Masterplan

III dat een langetermijnvisie voor meer humane gevangenisinfrastructuur vooropstelt.⁵

Desalniettemin blijft de gebrekkige inwerkingtreding van de Basiswet fel bekritiseerd. Verder doen kritieken vanuit het Europees Comité voor de Preventie van Foltering en Onmenselijke of Vernederende Behandeling of Bestrafing (CPT) over onder andere het gebrek aan dienstverlening tijdens personeelsstakingen en de nefaste gevolgen daarvan voor gedetineerden⁶, besluiten dat er nog werk aan de winkel is. Daarenboven veroordeelde het EHRM België vanwege schendingen tegen het folterverbod.⁷ Dat de menswaardige en rechtspositionele behandeling van gedetineerden nog spaak loopt, zou ten dele verband kunnen houden met het personeelsbeleid.⁸ Onder andere die bedenking leidde tot de wet van 23 maart 2019 betreffende de organisatie van de penitentiaire diensten en van het statuut van het penitentiair personeel.⁹ De wet doet dienst als reactie op de genoemde kritieken en legt onder meer een gegarandeerde dienstverlening tijdens stakingen vast.¹⁰

1 Basiswet van 12 januari 2005 betreffende het gevangeniswezen en de rechtspositie van de gedetineerden, *BS* 1 februari 2005, 2.815.

2 Toelichting van het voorstel van Basiswet gevangeniswezen en rechtspositie van gedetineerden. *Parl.St.* Kamer 2004-2005, nr. 51 0231/001, 3.

3 Rec(2006)-2rev of the Committee of Ministers to member States on the European Prison Rules, 1 juli 2020.

4 Mededeling van de Europese Commissie COM(2020), 258 final, *EU-strategie inzake de rechten van slachtoffers* (2020-2025), 24 juni 2020.

5 FOD JUSTITIE, *Masterplan 2008-2012-2016 voor een gevangenisinfrastructuur in humane omstandigheden*, Brussel, Federale Overheidsdienst Justitie, 23 maart 2011.

6 CPT, *Openbare verklaring betreffende België*, Straatsburg, Raad van Europa, 13 juli 2017.

7 Zie onder meer de bijdrage van Olivia Nederlandt in het vorig nummer van *FATIK* voor een overzicht van arresten. O. NEDERLANDT, "15 jaar strafuitvoeringsrechtbanken: teenagers under control?", *FATIK* 2022, afl. 173, 13.

8 T. DAEMS, "Geen weg terug: nieuwe wet hervormt organisatie en personeelsstatuut Belgische gevangeniswezen", *Sancties* 2020, 14-22.

9 Wet betreffende de organisatie van de penitentiaire diensten en van het statuut van het penitentiair personeel, *BS* 11 april 2019, 37.092.

10 T. DAEMS, *op. cit.*, 14-22; Art. 15 e.v. Wet betreffende de organisatie van de penitentiaire diensten en van het statuut van het penitentiair personeel, *BS* 11 april 2019, 37.092; Memorie van toelichting van het wetsontwerp betreffende de organisatie van de penitentiaire diensten en van het statuut van het penitentiair personeel. *Parl.St.* Kamer 2018-2019, nr. 54 3351/001, 7.

Ook de basisprincipes van de European Prison Rules beklemtonen het belang van personeel voor de zorg van gedetineerden.¹¹

Op 20 januari 2022 publiceerde het Rekenhof een persbericht over de audit naar de organisatie van het HR-beleid in penitentiaire diensten.¹² Daarin hekelt het Rekenhof de uitvoering van de wet van 23 maart 2019. Uit de samenvatting van het auditverslag blijkt dat negen op tien gevangenissen moeten opboksen tegen personeelstekorten.¹³ Een gevolg is dat gevangenissen zich beroepen op startbaanovereenkomsten, maar die tewerkstellingsvorm – waarbij sprake is van meer eenvoudige onthaaltrainingen bij aanvang – beantwoordt amper aan de vraag naar gedegen opleiding voor penitentiair personeel. Wel erkent het Rekenhof dat er verbetering is op het gebied van een gegarandeerde dienstverlening, alhoewel het nog bezorgd is over stakingen van minder dan 24 uren waarbij de personeelsbezettingnorm verlaagt.¹⁴ Na een dergelijke krasse audit kan men zich afvragen of de moeilijke arbeidsomstandigheden in Belgische gevangenissen samenlopen met het falen van de totstandkoming van humane detentie voor gedetineerden? Onderzoek heeft immers al eerder verbanden tussen werkklimaat en leefklimaat aangetoond.¹⁵

Hoewel het huidige nummer van FATIK niet specifiek inzoomt op de hierboven besproken personeelsproblematiek, verschijnen er een aantal bijdragen die ingaan op elementen die inherent zijn verbonden aan humane detentie. Zo gaan Lorenz Pardon en collega's in op het leefklimaat in de Vlaamse gevangenissen, met aandacht voor de detentiebeleving van beklaagden en veroordeelden. Ook bevat dit nummer een reisverslag waarin Tom Vander Beken persoonlijke reflecties maakt over de successen en mislukkingen van resocialisatiedoelstellingen in Zuid-Afrikaanse gevangenissen. Verder analyseert Audrey Teugels bestaand onderzoek naar hoe gedetineerden de herroeping van strafuitvoeringsmodaliteiten beleven.

Het moge duidelijk zijn dat de onderzoekmatige aandacht voor menswaardige detentie in beweging is, of dat nu vertrekt vanuit het perspectief van humane strafdoelen, de beleving van proces en leefklimaat of nazorg. Het is belangrijk om in de toekomst ook de werkbeleving van personeel sterker onder de loep te nemen. Uitdagende arbeidsomstandigheden en personeelsabsenteïsme dragen immers bij aan een minder positieve invulling van de detentie.

Elien Goossens¹⁶

---

11 Rec(2006)-2rev of the Committee of Ministers to member States on the European Prison Rules, 1 juli 2020, 2.

12 REKENHOF, *Persbericht van HR-beleid in de penitentiaire diensten – organisatie en performantie*, Brussel, Rekenhof, 22 januari 2022.

13 REKENHOF, *Samenvatting van HR-beleid in de penitentiaire diensten – organisatie en performantie*, Brussel, Rekenhof, 22 december 2021.

14 REKENHOF, *Persbericht van HR-beleid in de penitentiaire diensten – organisatie en performantie*, Brussel, Rekenhof, 22 januari 2022.

15 E. GOOSSENS en T. DAEMS, "Het leefklimaat in penitentiaire inrichtingen: een overzicht van onderzoek uit de Lage Landen", *Tijdschrift voor criminologie* 2021, 435.

16 Redactielid van FATIK en doctoraal onderzoeker FWO verbonden aan het Leuvens Instituut voor Criminologie (LINC), KU Leuven.

Leefklimaat in Vlaamse gevangeningen: ervaringen van veroordeelden en beklaagden

Lorenz Pardon¹, Anouk Mertens² & Kristel Beyens³

Inzicht en kennis over de ervaring van het leefklimaat in gevangeningen kan bijdragen tot het beperken van detentieschade.⁴ In Nederland wordt de ervaring van leefklimaat in detentie reeds enkele jaren gemonitord aan de hand van zelfrapportagevragenlijsten. In België daarentegen, en meer specifiek in Vlaanderen, is grootschalig surveyonderzoek omtrent dit thema vrijwel onbestaande. Daarnaast ontbreekt het in België aan vergelijkend leefklimaatonderzoek tussen beklaagden en veroordeelden. Er zijn evenwel goede redenen om aan te nemen dat beide gedetineerdengroepen andere ervaringen hebben met het leefklimaat in detentie. Meer bepaald omwille van de overbevolkingsproblematiek, die

zich hoofdzakelijk situeert in de arresthuizen, de verschillen in detentieduur, de verschillende toegang tot vormingsactiviteiten en de context-specifieke onzekerheid waarmee beklaagden en veroordeelden geconfronteerd worden. In deze bijdrage, die kadert binnen een gezamenlijk onderzoek van het Nationaal Instituut voor Criminalistiek en Criminologie en de Vrije Universiteit Brussel⁵, wordt ingegaan op de ervaringen van veroordeelden en beklaagden met het leefklimaat in een aantal Vlaamse gevangeningen. Omdat dit onderzoek werd uitgevoerd tijdens de uitbraak van COVID-19, waarbij wisselende maatregelen van kracht waren om verspreiding en besmetting van dit virus tegen te gaan, dienen de resultaten mede vanuit deze context begrepen te worden.

België geeft met de Basiswet blij

van een engagement voor een humaan gevangeniswezen met als basisbeginsel het voorkomen van vermijdbare detentieschade bij de uitvoering van de vrijheidsstraf of vrijheidsbenemende maatregel.⁶ Een van de misschien wel belangrijkste aspecten van een humane detentie is het handhaven van een veilig en stimulerend leefklimaat.⁷ Sinds eind jaren 1960 begin jaren 1970 wordt het klimaat in gevangeningen onderzocht. Hierbij worden diverse termen en definities gehanteerd om het leefklimaat te beschrijven, zoals bijvoorbeeld 'social climate', 'moral climate', 'prison climate', ...⁸ Zo definieert Tonkin leefklimaat als een multifactorieel begrip bestaande uit verschillende objectieve dimensies die beschrijven hoe gedetineerden en personeel de penitentiaire instelling ervaren.⁹ Aan de hand van een uitgebreide literatuurstudie identificeerden Boone et al. zes objectieve dimensies die bijdragen

- 1 Doctoraatsstudent aan de Vrije Universiteit Brussel, Vakgroep Criminologie, Onderzoeksgroep Crime en Society (CRiS) – onderzoekslijn Penalty en Society, Vrije Universiteit Brussel.
- 2 Postdoctoraal wetenschappelijk onderzoeker, Operationele Directie Criminologie, Nationaal Instituut voor Criminalistiek en Criminologie (NICC).
- 3 Gewoon hoogleraar penologie, Vakgroep Criminologie, Onderzoeksgroep Crime en Society (CRiS) – onderzoekslijn Penalty en Society, Vrije Universiteit Brussel.
- 4 M. BOONE, M. ALTHOFF en F. KOENRAADT, *Het leefklimaat in justitiële inrichtingen*, Den Haag, Boom Juridische Uitgevers, 2016, 66-89.
- 5 FWO onderzoeksproject 'Digitalisering in de gevangenis' ('Digitalisation in prison' – projectnr. G024316N). Promotoren Kristel Beyens (VUB) en Eric Maes (NICC). De empirische data, waarop dit artikel gebaseerd is, zijn verzameld in het kader van het NICC-luik binnen dit bredere project. We danken Eric Maes en Luc Robert voor het ter beschikking stellen van de data en de ondersteuning bij de totstandkoming van de vragenlijst en de analyse van de data.
- 6 Art. 6, § 2, Basiswet 12 januari 2005, BS 1 februari 2005.
- 7 A. BOSMA, E. VAN GINNEKEN, M. SENTSE en H. PALMEN, "Examining Prisoner Misconduct: A Multilevel Test Using Personal Characteristics, Prison Climate, and Prison Environment", *Crime en Delinquency* 2019, 452.
- 8 M.W. ROSS, P.M. DIAMOND, A. LIEBLING en W.G. SAYLOR, "Measurement of prison social climate: A comparison of an inmate in England and the USA", *Punishment & Society* 2008, 447; R. MOOS, *Evaluating correctional and community settings*, New York, Wiley, 1968, 177; A. LIEBLING en H. ARNOLD, *Prisons and their moral performance: a study of values, quality, and prison life*, Oxford, Oxford University Press, 2004, 129.
- 9 M. TONKIN, "A Review of Questionnaire Measures for Assessing the Social Climate in Prisons and Forensic Psychiatric Hospitals", *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology* 2015, 2.

tot het leefklimaat in detentie, zijnde contacten in de gevangenis, contacten met de buitenwereld, veiligheid, faciliteiten, zinvolle dagbesteding en autonomie.¹⁰

Dimensies van leefklimaat

De dimensie contacten in de gevangenis heeft betrekking op de aard van de relaties in de gevangenis, zowel met het personeel als met medegedetineerden. De relatie tussen gedetineerden en bewakend personeel wordt vaak voorgesteld als het hart van het gevangenisstelsel. Ze zijn central to prison life en determinerend voor de gevangeniservaring.¹¹ Enerzijds hebben penitentiair beampten (hierna: PB's) er belang bij zich onder de gedetineerden te begeven om dynamische veiligheid te bewerkstelligen. Dit is een vorm van veiligheid die steunt op combinatie van een actief regime enerzijds en positieve relaties en communicatie tussen het personeel en gedetineerden anderzijds.¹² Zo wordt het belang benadrukt om met gedetineerden te praten en tijd met hen door te brengen. Gedetineerden hebben op hun beurt belang bij de omgang met PB's om privileges te vergaren en de kans op positieve rapporten te vergroten.¹³ Er is in die zin

sprake van wederzijdse afhankelijkheid. De contacten die gedetineerden onderling met elkaar hebben worden grotendeels omschreven als een precaire 'balancing act', nl. een vriendschap die geen vriendschap is, en die gekenmerkt wordt door een gebrek aan onderling vertrouwen.¹⁴ De netwerkstructuren van gedetineerden kunnen echter veel gelijkenissen vertonen met vriendschapsnetwerken buiten de gevangenis, waaronder wederkerigheid en verbondenheid.¹⁵ Gedetineerden worden verondersteld elkaar niet te verklikken en de onderlinge solidariteit niet te doorbreken.¹⁶ Solidariteit en vriendschap zijn niet hetzelfde. Gedetineerden zijn verbonden met elkaar omdat ze gemeenschappelijke deprivaties ondergaan. Sykes suggereerde dat de onderlinge solidariteit tussen gedetineerden toeneemt naarmate de deprivaties sterker aanwezig zijn.¹⁷

Ook het vermogen om contacten te onderhouden met mensen buiten de gevangenis is een essentieel onderdeel van het leefklimaat in detentie. Het bieden van of het gebrek aan mogelijkheden voor interactie met familieleden kan een enorme impact hebben op de ervaren kwaliteit van het leven van gedetineerden. Enkele Belgische studies stelden vast dat

contact met familie en vrienden een van de grootste behoeftes van gedetineerden is.¹⁸ Zo bleek bijvoorbeeld uit het onderzoek van Beyens en Boone in de Penitentiaire Inrichting Tilburg dat de bezoekfrequentie en de kwaliteit van het bezoek doorslaggevend waren voor gedetineerden om te willen terugkeren naar een Belgische gevangenis.¹⁹ Niet enkel de mogelijkheid om fysiek contact te onderhouden met naastbestaanden is belangrijk, maar ook de wijze waarop.

Veiligheid als dimensie heeft betrekking op aspecten die leiden tot het ervaren van (on)veiligheid.²⁰ Voldoende ruimte op cel, zo weinig mogelijk celgenoten of voldoende tijd buiten de cel besteden kunnen het veiligheidsgevoel van gedetineerden verhogen.²¹ Een veilige omgeving wordt gekenmerkt door een relaxte atmosfeer en een stabiel geheel van sociale relaties. Het contact met PB's is dan ook medebepalend voor het gevoel van veiligheid van gedetineerden. Zo is een vijandige houding van het personeel negatief gerelateerd en een ondersteunende houding positief gerelateerd aan het ervaren van veiligheid.²² Ook de manier waarop macht door bewakend personeel wordt gebruikt en hoe dit door gedetineerden wordt aangevoeld

10 M. BOONE, M. ALTHOFF en F. KOENRAADT, *op. cit.*, 66-89.

11 A. LIEBLING en H. ARNOLD, *op. cit.*, 228; K. BEYENS en M. BOONE, *'Zeg maar Henk tegen de chef': Ervaringen met het Belgisch detentieregime in de PI Tilburg*, Den Haag, Boom Lemma uitgevers, 2013, 56.

12 S. MARSHALL, *Control in category C prisons (Home Office research findings No. 54)*, Londen, Home Office Research and Statistics Directorate, 1997, 4.

13 B. CREWE, *The Prisoner Society: Power, Adaptation, and Social Life in an English Prison*, Oxford, Oxford University Press, 2009, 468.

14 A. LIEBLING en H. ARNOLD, *op. cit.*, 356.

15 M. SENTSE, D.A. KREAGER, A.Q. BOSMA, P. NIEUWBEERTA en H. PALMEN, "Social Organization in Prison: A Social Network Analysis of Interpersonal Relationships among Dutch prisoners", *Justice Quarterly* 2019, 1062.

16 K. BEYENS en M. BOONE, *op. cit.*, 66.

17 G.M. SYKES, *The Society of Captives: A Study of Maximum-Security Prison*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1958, 82-83.

18 M. VAN HAEGENDOREN, S. LENAERS en E. VALGAEREN, *De gemeenschap achter de tralies: Onderzoek naar de behoeften van gedetineerden aan maatschappelijke hulp- en dienstverlening*, Limburgs Universitair Centrum, 2001, II; D. BROSENS, L. DE DONDER en D. VERTE, *Hulp- en dienstverlening gevangenis Antwerpen: een onderzoek naar de behoeften van gedetineerden*, Brussel, Digitale drukkerij BZ, 2013, 106.

19 K. BEYENS en M. BOONE, *op. cit.*, 110.

20 M. BOONE, M. ALTHOFF en F. KOENRAADT, *op. cit.*, 80.

21 K. DRENKHAN en C. MORGENSTERN, "A European perspective on inmates' perceptions of safety" in C. REEVES (ed.), *Experiencing Imprisonment: Research on the Experiences of Living and Working in Carceral Institutions*, Londen, Routledge, 2016, 147-148.

22 A. LIEBLING en H. ARNOLD, *op. cit.*, 232.

kan gevolgen hebben voor het leefklimaat.²³ Zo kunnen veiligheidsgevoelens negatief worden beoordeeld wanneer PB's teveel gebruik maken van hun macht, maar ook wanneer zij te toegeeflijk of mild zijn.²⁴

De dimensie faciliteiten heeft te maken met de kwaliteit en kwantiteit van gevangenisfaciliteiten zoals voeding, gezondheidsvoorzieningen en nachtrust. Vanhouche deed uitgebreid onderzoek naar de rol van voeding in detentie. In haar onderzoek schoven gedetineerden voeding dikwijls naar voren als een regime-aspect dat in belangrijke mate hun detentiebeleving bepaalt.²⁵ Inzake gezondheidsvoorzieningen is de medische ondersteuning voor veel gedetineerden ondermaats en maken ze zich zorgen over het ondermijnende effect dat de gevangenis op lange termijn op hun gezondheid heeft.²⁶ Uit een rapport van het Federaal Kenniscentrum voor de Gezondheidszorg blijkt dat er grote verschillen bestaan inzake het aantal raadplegingen bij een arts in detentie. Uit het jaarverslag van de Centrale Toezichtsraad voor het Gevangeniswezen valt verder op te maken dat door de overbevolking het fenomeen van 'grondslapers' in diverse Belgische gevangenissen voorkomt en dat de staat van verschillende

gebouwen te wensen overlaat (bv. verouderde infrastructuur, onhygiënische douches, defect materiaal,...).²⁷

Zinvolle dagbesteding omvat de aanwezigheid van nuttige activiteiten die de gedetineerden moeten toelaten een doel te hebben of ergens naartoe te kunnen werken. Gedetineerden moeten de mogelijkheid krijgen om hun tijd in detentie op een zinvolle manier in te vullen, zoals via werk, sport, opleidingen, vormingsactiviteiten). Werk wordt in het algemeen als een belangrijke activiteit beschouwd en gedetineerden zijn tevreden als ze kunnen werken.²⁸ Ook al is dat werk vaak weinig uitdagend en routineus, beschouwen gedetineerden het als een vorm van tijdverdrijf, een manier om uit de cel te komen en om hun gedachten te kunnen verzetten.²⁹

Autonomie heeft betrekking op de mate waarin gedetineerden nog enige vrijheid hebben om zelf beslissingen te nemen en zich in de gevangenis te bewegen. Hoewel het verlies van autonomie een van de meest elementaire onderdelen is van de vrijheidsberoving³⁰ neemt dit niet weg dat gedetineerden een zekere mate van autonomie kunnen ervaren. Het al dan niet delen van een cel, het beschikken over een eigen sleutel, het deelnemen

aan dagelijkse activiteiten en zelfs de mogelijkheid om zelf maaltijden te bereiden, kunnen de ervaring van autonomie beïnvloeden.³¹

Uit onderzoek blijkt ook dat de detentiestatus van gedetineerden een impact zou kunnen hebben op de ervaring van enkele leefklimaatdimensies. Zo kent een beklagdenpopulatie een groter verloop dan veroordeelden waardoor de opbouw van persoonlijke relaties, zowel voor het personeel als voor medegedetineerden, bemoeilijkt wordt.³² Ook wat de ervaring van faciliteiten in detentie betreft, zouden beklagden en veroordeelden verschillen. Veroordeelden zouden vaker dan beklagden op consultatie gaan bij de dokter en binnen de groep veroordeelden zijn het vooral recent opgesloten en oudere gedetineerden die de dokter raadplegen.³³ Daarnaast lijkt het statuut van gedetineerden bepalend te zijn voor hun deelname aan opleidingen en vormingsactiviteiten. Veroordeelden zouden, in tegenstelling tot beklagden, meer bezig (dienen te) zijn met het zinvol invullen van hun detentie.³⁴ Beklaagden verkeren in grote onzekerheid over de duur van hun detentie, waardoor zij minder geneigd zouden zijn om opleidingen te volgen.³⁵ Arresthuizen zijn omwille van het

-
- 23 A. LIEBLING, "Why prison staff culture matters" in J. BYRNE, F. TAXMAN en D. HUMMER (eds.), *The Culture of Prison Violence*, Boston, Allyn and Bacon, 2007, 117.
- 24 B. CREWE, A. LIEBLING en S. HULLEY, "Staff culture, use of authority and prisoner quality of life in public and private sector prisons", *Australian and New Zealand Journal of Criminology*, 2011, 111.
- 25 A.-S. VANHOUCHE, "Eten achter tralies: een kwalitatief onderzoek naar de rol van voeding in detentie", *Panopticon* 2021, 41-42.
- 26 J. VAN DE WEYGAERT en F. VANDER LAENEN, "Wij komen hier veel tekort: een kwalitatieve onderzoek naar behoeften van gedetineerden in de gevangenis van Oudenaarde", *Fatik* 2011, afl. 132, 7.
- 27 Jaarverslag 2019. 1ste verslag van de CTRG, Centrale Toezichtsraad voor het Gevangeniswezen. <https://ctrq.belgium.be/wp-content/uploads/2020/10/CCSP-RapportAnnuel-NL.pdf>.
- 28 K. BEYENS en M. BOONE, *op. cit.*, 92.
- 29 H. DE VOS, "Normaliseren van werken of werken aan normalisering? Gevangenisarbeid in België en Noorwegen", *Fatik* 2016, afl. 150, 27.
- 30 G.M. SYKES, *op. cit.*, 73.
- 31 E. VAN GINNEKEN, H. PALMEN, A.Q. BOSMA, P. NIEUWBEERTA en M.L. BERGHUIS, "The Life in Custody Study: the quality of prison life in Dutch prison regimes", *Journal of Criminological Research, Policy en Practice* 2018, 255; A.-S. VANHOUCHE, *op. cit.*, 47.
- 32 H. TOURNEL, *De gevangenisbewaarder. Het professioneel leven in beeld*, Antwerpen-Appeldoorn, Maklu, 2015, 120.
- 33 P. MISTIAEN, M. DAUVRIEN, M. EYSSEN, D. ROBERFROID, L.S. MIGUEL en I. VINCK, *Gezondheidszorg in Belgische Gevangenissen: Huidige situatie en toekomstige scenario's*, Federaal Kenniscentrum voor de Gezondheidszorg, 2015, 20.
- 34 S. SNACKEN en H. TOURNEL, *Vorming, opleiding en arbeidstoeliding in zeven Vlaamse gevangenissen*, Brussel, Koning Boudewijnstichting, 2009, 54.
- 35 D. BROSENS, L. DE DONDER en D. VERTE, *op. cit.*, 56.

grote verloop van de populatie ook minder geschikt voor de organisatie van langdurige opleidingen.³⁶

Contextuele factoren

Een belangrijke contextuele factor, die van invloed is op de ervaring van leefklimaat, is de overbevolking. Het handhaven van een veilig en stimulerend leefklimaat is een uitdaging onder omstandigheden van ernstige overbevolking. In 2019 bestond het daggemiddelde van de gevangenisbevolking in België (N = 10.559) voor 56% uit definitief veroordeelden (N = 5.886) en voor 37% uit beklagden (N = 3.969). Deze twee groepen samen overschreden de gevangenscapaciteit (N = 9.219), wat resulteerde in een uiteindelijke algemene overbevolkingsgraad (met alle detentiegroepen samen) van 12,69% in de Belgische gevangnissen.³⁷ Hoewel de overbevolking sterk kan verschillen tussen gevangnissen, zijn het vooral de arresthuizen die het meeste te lijden hebben onder de overbevolking.³⁸ Voor de strafhuizen geldt de traditie om geen overbevolking toe te laten, en het principe van een gedetineerde per cel zoveel mogelijk te respecteren. Bij de arresthuizen is de instroom afhankelijk van de beslissingen van onderzoeksrechters en onderzoeksgerechten. Arresthuizen staan per

definitie voor tijdelijke verblijven, wat doorslaggevend is om de overbevolking naar daar te kanaliseren en meerdere gedetineerden per cel te plaatsen.³⁹ De overbevolkingsproblematiek kan tot spanningen leiden tussen gedetineerden en PB's, waardoor het moeilijker wordt om dynamische veiligheid en goede onderlinge relaties te waarborgen.⁴⁰

Een factor die medebepalend is voor de omvang van de gevangenispopulatie, namelijk de (stijgende) detentieduur,⁴¹ is mogelijk ook van invloed op de perceptie van het leefklimaat. Zo werd het aanpassingsproces van gedetineerden aan het verblijf in detentie door Clemmer omschreven als 'prisonization': 'a slow and gradual process'.⁴² Gedetineerden die langer in detentie verblijven zouden zichzelf meer onderdompelen in de dagelijkse routine van het gevangenisleven, vaker deelnemen aan activiteiten maar minder sociaal betrokken zijn op andere gedetineerden.⁴³ Vanuit dat standpunt zouden veroordeelden, die doorgaans reeds langer in detentie verblijven, meer aangepast zijn aan het leven in detentie dan beklagden. In zijn onderzoek naar de detentiebeleving van beklagden concludeerde Chantraine dat zij in grote onzekerheid leven over de duur van hun detentie en de gerechtelijke procedure.⁴⁴

Diverse andere studies stellen dat onzekerheid over de feitelijke duur van de detentie alle aspecten van het gevangenisregime en -klimaat kan overschaduwen.⁴⁵

Empirisch onderzoek in Vlaamse gevangnissen

Meetinstrument

Enkele decennia geleden, in 1953, schreef de deskundigencommissie van de Wereldgezondheidsorganisatie dat leefklimaat ongrijpbaar en ontastbaar is.⁴⁶ Sinds deze verklaring werden reeds meerdere vragenlijsten ontwikkeld die het leefklimaat in detentie trachten te meten. Uit een overzichtsstudie bleek dat veel van deze vragenlijsten van onvoldoende kwaliteit waren. Zo werden er problemen met de betrouwbaarheid en interne validiteit vastgesteld.⁴⁷

Om aan deze problemen tegemoet te komen, ontwikkelden onderzoekers binnen de *Life In Custody*-studie aan de Universiteit Leiden, een nieuw meetinstrument: de *Prison Climate Questionnaire* (hierna: PCQ).⁴⁸ Deze vragenlijst meet de ervaring van gedetineerden met het leefklimaat in detentie aan de hand van zes dimensies: autonomie, contacten in de gevangenis (met bewakend personeel

36 L. NAESSENS, "Een logistieke opleiding via werkplekleren in de gevangenis: een opportuniteit of een illusie?", *Fatik* 2019, afl. 164, 24.

37 FOD JUSTITIE, *Justitie in cijfers 2015-2019*, Brussel, 73.

38 K. BEYENS en E. MAES, "Het lappendeken van tien jaar strafuitvoering in België", *Panopticon* 2020, 15.

39 Verslag van het Rekenhof aan de Kamer van Volksvertegenwoordigers, *Maatregelen tegen de overbevolking in de gevangnissen*, Brussel, 2011, 39-40.

40 S. SNACKEN, "Forms of violence and regimes in prison: report of research in Belgian prisons" in A. LIEBLING en S. MARUNA (eds.), *The effects of imprisonment*, Cullompton, Willan Publishing, 2005, 311.

41 E. MAES en V. SCHEIRS, "De Belgische gevangenispopulatie in cijfers" in T. DAEMS, P. PLETINCKX, L. ROBERT, V. SCHEIRS, A. VAN DE WIEL en K. VERPOEST (eds.), *Achter tralies in België*, Gent, Academia Press, 2009, 94.

42 D. CLEMMER, *The Prison Community*, New York, Holt, Rinehart and Winston, 1958, 298-299.

43 E. ZAMBLE, "Behavior and adaptation in long-term prisoners", *Criminal Justice and Behavior* 1992, 421.

44 G. CHANTRAINE, *Par-delà les murs. Expérience et trajectoires en maison d'arrêt*, Paris, Presses Universitaire de France, 2004, 49.

45 M. KOX, S. DE RIDDER, A.-S. VANHOUCHE, M. BOONE en K. BEYENS, "Detentiebeleving van strafrechtelijk gedetineerden zonder verblijfsrecht", *Tijdschrift voor Criminologie* 2014, 31; M. GRIFFITHS, "Living with uncertainty: indefinite immigration detention", *Journal of Legal Anthropology* 2013, 272.

46 WORLD HEALTH ORGANIZATION, *Expert committee on mental health: 3rd report*, Geneva, Switzerland 1953, 17.

47 M. TONKIN, *op. cit.*, 2.

48 A.Q. BOSMA, E. VAN GINNEKEN, H. PALMEN, A.J. PASMA, K.A. BEIJERSBERGEN en P. NIEUWBEERTA, "A New Instrument to Measure Prison Climate: The Psychometric quality of the Prison Climate Questionnaire", *The Prison Journal* 2020, 357-358.

en medegegetineerden), contacten buiten de gevangenis, faciliteiten, zinvolle activiteiten en veiligheid.

Binnen het VUB – NICC onderzoeksproject 'Digitalisering in detentie' werden enkele aanpassingen doorgevoerd aan de PCQ en werd deze vragenlijst afgenomen in tien Vlaamse gevangenissen.⁴⁹ De gehanteerde Nederlandse terminologie werd aangepast aan de Vlaamse context en de vragenlijst werd uitgebreid met een vragenbatterij over de ervaringen met digitalisering en met een onderdeel over achtergrondkenmerken. Sommige vragen (o.a. met betrekking tot bezoek) werden later aangepast in de context van COVID-19. Het onderdeel over leefklimaat, waarop gefocust wordt in deze bijdrage, bestaat uit 179 items die gescoord worden op een vijf punt-Likertschaal tussen 1 (helemaal oneens) en 5 (helemaal eens).

Dataverzameling

Initieel zouden de data worden

verzameld in de maanden februari t.e.m. mei 2020 aan de hand van een persoonlijke wervingsstrategie zoals gehanteerd in de Life In Custody-studie.⁵⁰ Concreet werden de gedetineerden bij de opstart van dit onderzoek in maart 2020 (net voor de COVID-19 pandemie) persoonlijk benaderd door de onderzoekers aan de celdeur. De gedetineerden ontvingen informatie over de doelstellingen van het onderzoek en er werd benadrukt dat de onderzoekers extern aan de gevangenis waren en dat niet-geanonimiseerde gegevens van de gedetineerden niet gedeeld zouden worden met het gevangenispersoneel. Bij instemming aan het onderzoek⁵¹ ontving de gedetineerde een vragenlijst in de taal van voorkeur, zijnde Nederlands, Frans of Engels. Tot slot werd aangegeven dat de vragenlijst enkele dagen nadien door de onderzoekers persoonlijk zou worden opgehaald. Deze persoonlijke benadering kon slechts worden toegepast in één gevangenis, waar een responsgraad van 89.0% werd bereikt.

Bij de heropstart van het onderzoek (zie verder) werd deze gevangenis opnieuw bevestigd en daalde de responsgraad tot 33.6%. Op 18 maart 2020 ging België, inclusief de gevangenissen, omwille van de COVID-19 pandemie in volledige lockdown, waardoor het onderzoek tijdelijk werd opgeschort.

Bij de heropstart van het onderzoek in oktober 2020 was een persoonlijke benadering van de gedetineerden door de onderzoekers niet meer mogelijk en werd de wijze van dataverzameling aangepast. Om besmettingsgevaar te voorkomen werden de vragenlijsten in enveloppen afgeleverd aan een contactpersoon in de gevangenis. De gevangenisdirecties lieten vooraf weten hoeveel gedetineerden er in de gevangenis verbleven en wat de taalverdeling was. Het uitdelen van de vragenlijsten⁵² gebeurde ditmaal door het gevangenispersoneel en de ingevulde vragenlijsten werden onder gesloten omslag door de gedetineerden in een afgesloten doos op

Gevangenis	Aantal aangesproken gedetineerden	Aantal terugbezorgde vragenlijsten	Respons in %
Gevangenis 1	355	104	29.3%
Gevangenis 2	155	52	33.6%
Gevangenis 3	118	63	53.4%
Gevangenis 4	571	212	37.1%
Gevangenis 5	357	143	40.1%
Gevangenis 6	291	77	26.5%
Gevangenis 7	173	45	26.0%
Gevangenis 8	662	233	35.2%
Gevangenis 9	187	37	19.8%
Gevangenis 10	183	65	35.5%
Totaal	3.014	1.030	33.8%

Tabel 1: Overzicht responsgraad

49 Na overleg met het onderzoeksteam van Leiden werd toestemming gegeven om het PCQ-instrument aan te passen en te gebruiken in België.

50 E. VAN GINNEKEN, H. PALMEN, A. Q. BOSMA, P. NIEUWBEERTA en M.L. BERGHUIS, *op. cit.*, 257.

51 Aan het begin van de vragenlijst was volgende geïnformeerde toestemming opgenomen: "Door het invullen en afgeven van deze vragenlijst bevestig ik dat ik het doel van dit onderzoek begrijp en dat deelname vrijwillig is. Ik begrijp bovendien dat de onderzoeksgegevens vertrouwelijk zullen worden behandeld en anoniem worden opgeslagen. Ik geef toestemming voor deelname aan dit onderzoek en voor het gebruik van mijn antwoorden binnen dit onderzoeksproject."

52 De vragenlijsten werden uitgedeeld aan de volledige gevangenispopulatie binnen de geselecteerde gevangenissen, exclusief gedetineerden met psychiatrische problemen, gedetineerden met een interneringsstatuut en gedetineerden in afzondering (wegens COVID-19 of tuchtmaatregelen).

Variabele	N	Range	Gemiddelde	SD	α
Leefklimaat					
Dimensie 1: Contacten in de gevangenis					
Contact met medegedetineerden (5)	875	1-5	2.99	0.85	.87
Contact met bewakend personeel (8)	864	1-5	2.80	0.96	.94
Dimensie 2: Veiligheid					
Veiligheid (7)	881	1-5	2.77	0.98	.90
Dimensie 3: Contact met de buitenwereld					
Tevredenheid met bezoek (6)	864	1-5	2.56	0.71	.96
Dimensie 4: Voorzieningen					
Tevredenheid faciliteiten (6)	863	1-5	2.66	0.84	.78
Dimensie 5: Zinvolle dagbesteding					
Tevredenheid aanbod (7)	875	1-5	2.81	0.88	.86
Zinvolle activiteiten (4)	881	1-5	2.10	0.93	.87
Re-integratie (4)	887	1-5	2.18	0.98	
Dimensie 6: Autonomie					
Autonomie (4)	879	1-5	2.21	0.88	.83

Tabel 2. Betrouwbaarheid Leefklimaat schalen

Toelichting: De cijfers tussen haakjes verwijzen naar het aantal items waaruit de schaal bestaat

de sectie gedeponereerd.⁵³ De data werden verzameld van oktober t.e.m. november 2020 en van januari t.e.m. maart 2021.

In totaal werden vragenlijsten uitgedeeld aan 3.052 gedetineerden in tien vooraf geselecteerde gevangenissen.⁵⁴ 1031 respondenten bezorgden een (deels) ingevulde vragenlijst terug, wat een responsgraad van 33.8% inhoudt (tabel 1). In de tiende gevangenis selecteerde de gevangenisdirectie slechts een deel van de aanwezige gedetineerden.

Deze selectie gebeurde volgens de onderzoekers te selectief waardoor de antwoorden van deze respondenten (N = 65) samen met de antwoorden van de respondenten die de vragen over de detentiestatus niet hadden ingevuld (N = 57), niet werden opgenomen in de toegepaste analyses binnen deze bijdrage. De uiteindelijke steekproef waarop deze resultaten betrekking hebben, bestond uit 909 gedetineerden, onder wie 269 beklagden en 640 veroordeelden (tabel 5).

De responsgraad varieerde tussen 19.8% en 53.4%, wat kan beschouwd worden als een goede responsgraad bij gedetineerden.⁵⁵

Na de verzameling van de data werd een factoranalyse uitgevoerd om de onderliggende dimensies in de data te bevestigen. De meeste items groepeerden zich zoals verwacht en de zes dimensies werden bevestigd. De Cronbach's α van de schalen varieert van .78 tot .98, wat wijst op een hoge interne betrouwbaarheid van de schalen (tabel 2).⁵⁶ 'Meer informatie

	G1	G2	G3	G4	G5	G6	G7	G8	G9	Totaal
Gem. Leeftijd	38.9	43.3	36.8	39.4	46.4	40.4	39.0	40.7	39.7	40.9

Tabel 3. Overzicht gemiddelde leeftijd respondenten

53 In enkele gevangenissen was het omwille van organisatorische redenen niet mogelijk om deponereerdozen op de secties te plaatsen en ging het gevangenis personeel van cel tot cel met een afgesloten deponereerdoos om de vragenlijsten onder gesloten omslag op te halen.

54 Er werden verschillende soorten gevangenissen geselecteerd: gevangenissen met uitsluitend mannelijke gedetineerden en gevangenissen met zowel mannelijke als vrouwelijke gedetineerden, strafinrichtingen en arresthuizen en grote en kleine gevangenissen.

55 D. GOJKOVIC, R. MEEK en A. MILLS, *Offender engagement with third sector organisations: a national prison-based survey, Working paper No 61*, Birmingham, Third Sector Research Centre, 2011, 6.

56 A. EVERS, K. SIJTSMA, W. LUCASSEN en R.R. MEIJER, "The Dutch review process for evaluating the quality of psychological tests: History, procedure and results", *International Journal of Testing* 2010, 305.

	1		2		3-5		6-9		≥10	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Beklaagden (N=263)	146	55.3	62	23.6	39	14.8	10	3.8	6	2.3
Veroordeelden (N=631)	253	40.1	145	23.0	161	25.5	52	8.2	20	3.2
Veroordeelden (N=631)	399	44.6	207	23.1	200	22.8	62	6.9	26	2.9

Tabel 4. Aantal verblijven in detentie

over de schalen kan gevonden worden in voetnoot.⁵⁷

Resultaten

Beschrijving van de steekproef

De gemiddelde leeftijd van de deelnemende gedetineerden bedraagt 40.9 jaar (tabel 3). Bij het uitvoeren van een ANOVA-test⁵⁸ blijkt dat de leeftijd van de gedetineerden in gevangenis 5 significant hoger is dan in de andere gevangenissen, met uitzondering van gevangenissen 2 en 9. Een mogelijke verklaring hiervoor is de concentratie van langgestraften in gevangenis 5. Bij beklagden en veroordeelden bedraagt de gemiddelde leeftijd res-

42.4 jaar (SD = 12.9). Door middel van een t-toets werd vastgesteld dat de gemiddelde leeftijd van beklagden significant lager is dan de gemiddelde leeftijd van veroordeelden ($p < .5$).

Van de deelnemende beklagden verbleef 55.5% voor de eerste maal in detentie, tegenover 40.1% van de deelnemende veroordeelden (tabel 4).

Een klein derde (29.6%) van de bevroegde gedetineerden verblijft in voorlopige hechtenis en tweederden (70.4%) is veroordeeld (tabel 5). De verdeling van mannelijke en vrouwelijke gedetineerden in de steekproef, 89.4% & 9.9%, komt ongeveer overeen met de werkelijke gedetineerdenpopulatie,

volgens cijfers van 2017.⁵⁹ Het aantal gedetineerden met een niet-Belgische nationaliteit in de bevraging bedroeg slechts 22.7%, terwijl dit in de volledige populatie gedetineerden in 2017 ongeveer 46.0%⁶⁰ bedraagt, waardoor deze groep ondervertegenwoordigd is in de steekproef. Taal was voor deze gedetineerden mogelijks een drempel om deel te nemen aan de bevraging.

Inzake opleidingsniveau heeft 22.1% van de deelnemende gedetineerden enkel lager onderwijs afgerond of geen opleiding genoten. Een totaal van 59% van de gedetineerden geeft aan als opleidingsgraad een secundair diploma te hebben. Hierbij is er vooral een onderscheid te maken

	N	%		N	%
Detentiestatus			Opleiding		
Beklaagd	269	29.6	Geen	93	10.4
Veroordeeld	640	70.4	Basisschool	105	11.7
			BSO	303	33.9
Geslacht			TSO	136	15.2
Man	809	89.4	ASO	90	10.0
Vrouw	90	9.9	Hoger Onderwijs	133	14.9
X	6	0.7	Weet ik niet	34	3.8
Nationaliteit					
Belgisch	686	77.3			
Niet-Belgisch	201	22.7			

Tabel 5. Achtergrondkenmerken

pectievelijk 37.2 jaar (SD = 12.2) en zijnde respectievelijk 92.7% en 7.2% tussen de studierichtingen. Meer dan

57 De eerste dimensie omvat contacten in de gevangenis en wordt gemeten aan de hand van twee schalen. De eerste schaal peilt naar contacten tussen gedetineerden onderling en bestaat uit vijf items. De tweede schaal meet de ervaring van contact met het bewakingspersoneel en bestaat uit acht items. Veiligheid, de tweede dimensie, wordt gemeten door een zeven-item schaal. De derde dimensie, contacten met de buitenwereld, wordt gemeten door een vier-item schaal omtrent de tevredenheid over het bezoek. De volgende dimensie, faciliteiten, wordt gemeten door een schaal van zes items. De voorlaatste dimensie, zinvolle dagbesteding, bestaat uit drie schalen. Een zeven-item schaal van tevredenheid over het aanbod van activiteiten, een vier-item schaal hoe zinvol en nuttig de activiteiten zijn en een vier-item schaal over re-integratie. De zesde en laatste dimensie, autonomie, is een vier-item schaal die de mate van zelfstandigheid of autonomie meet die gedetineerden ervaren.

58 Dit staat voor 'analysis of variance' en wordt gebruikt om gemiddelden van meer dan twee groepen met elkaar te vergelijken.

59 Cijfers geraadpleegd op: <https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/82321NED/table?fromstatweb>.

60 DIRECTORAAT-GENERAAL PENITENTIAIRE INRICHTINGEN, *Jaarverslag 2017, 2019*, Brussel, Federale Overheidsdienst Justitie, 46.

Gevangenis	Aard gevangenis (Strafhuis, arresthuis, gemengd)	Bezettingsgraad
Gevangenis 1	Gemengd	+51.2%
Gevangenis 2	Strafhuis	-5.4%
Gevangenis 3	Arresthuis	+82.1%
Gevangenis 4	Gemengd	+26.7%
Gevangenis 5	Strafhuis	-10.5%
Gevangenis 6	Strafhuis	-5.1%
Gevangenis 7	Gemengd	+31.1%
Gevangenis 8	Arresthuis	+23.0%
Gevangenis 9	Strafhuis	0.0%

Tabel 6: Overzicht aard gevangenis en bezettingsgraad

de helft (57.3%) van de gedetineerden die secundair onderwijs volgden zijn in het bezit van een diploma beroeps- onderwijs. Dit ligt behoorlijk hoger dan in de algemene Vlaamse bevolking, waarbij het aandeel leerlingen dat in het schooljaar 2019-2020 BSO volgden in Vlaanderen 24.6% is.⁶¹ Voor het algemeen secundair onderwijs is er een omgekeerde beweging, slechts 17.0% gedetineerden tegenover 42.2% van het huidige leerlingenaandeel in Vlaanderen.⁶² Tot slot bedraagt het aandeel gedetineerden met een diploma hoger onderwijs 14.9%. In vergelijking met het Vlaams Gewest blijkt dat 41% van de Vlamingen tussen 25 en 64 jaar een diploma hoger

onderwijs heeft.⁶³ Deze cijfers bevestigen dat het aandeel laaggeschoolden en houders van een beroepsdiploma in de gevangenis aanzienlijk hoger is dan in de Vlaamse bevolking.

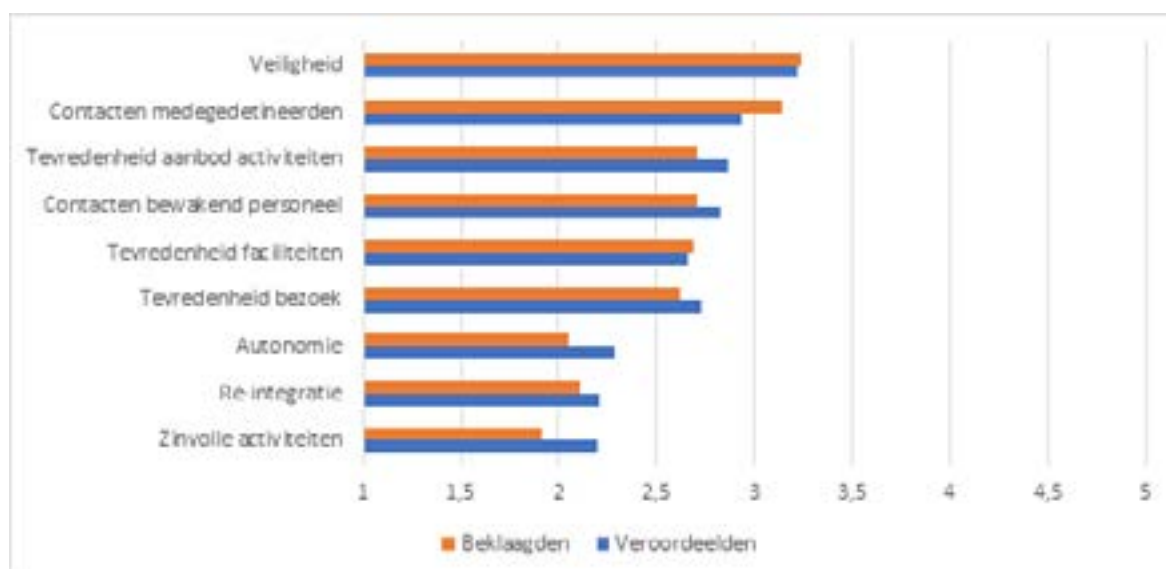
Tabel 6 geeft een overzicht van de bezettingsgraad van de bevroegde gevangenissen op het moment van de dataverzameling. Dat de overbevolking zich hoofdzakelijk situeert in gevangenissen die volledig of gedeeltelijk dienst doen als arresthuizen wordt door deze percentages bevestigd (G1, G3, G4, G7 en G8). De gevangenissen die voornamelijk als strafhuis fungeren bevinden zich ofwel onder (G2, G5 en G6) ofwel net

op de maximumcapaciteit (G9).

Algemene beoordeling ervaring leefklimaat

Dit deel beschrijft de resultaten van de gemeten leefklimaatdimensies, met specifieke aandacht voor de verschillen tussen beklagden en veroordeelden. De gemiddelde scores op de dimensies kunnen variëren tussen 1 en 5. Drie is een neutrale score, alles erboven of eronder is respectievelijk positief of negatief.

Over het algemeen zijn zowel beklagden als veroordeelden eerder negatief over hun ervaring met het

Figuur 1: Gemiddelde scores leefklimaatdimensies op basis van detentiestatus

61 Cijfers geraadpleegd op: <https://www.statistiekvlaanderen.be/nl/schoolbevolking-basis-en-secundair-onderwijs#:~:text=BSO%20en%20TSO-,Bijna%202%20miljoen%20leerlingen%20in%20basis%2D%20en%20secundair%20onderwijs,bijna%201%20miljoen%20leerlingen.entext=In%20het%20lager%20onderwijs%20is,neemt%20die%20stijging%20geleidelijk%20af>.

62 *Ibid.*

63 Cijfers geraadpleegd op: <https://www.statistiekvlaanderen.be/nl/bevolking-naar-onderwijsniveau-scholingsgraad>.

	Veroordeelden	Beklaagden	p-waarde	Effectgrootte (Cohens d)
Contacten in de gevangenis				
Contacten medege-detineerden	2.93	3.14	.001	0.25
Contacten bewakingspersoneel	2.83	2.71	.093	/
Veiligheid				
Veiligheid	3.22	3.24	.711	/
Contact met de buitenwereld				
Tevredenheid met bezoek	2.73	2.62	.075	/
Voorzieningen				
Tevredenheid faciliteiten	2.66	2.69	.638	/
Zinvolle dagbesteding				
Tevredenheid aanbod activiteiten	2.87	2.71	.012	0.18
Zinvolle activiteiten	2.20	1.91	.000	0.32
Re-integratie	2.21	2.11	.170	/
Autonomie				
Autonomie	2.29	2.05	.000	0.28

Tabel 7. Resultaten leefklimaat-schalen volgens detentiestatus

leefklimaat doorheen de verschillende dimensies. Veiligheid is de enige dimensie die door beide groepen positief wordt beoordeeld (gemiddelde > 3). Deze bevinding stemt overeen met wat Bottoms omschrijft als de *safety paradox*.⁶⁴ Ondanks het feit dat gevangenis-gewelddadige plaatsen kunnen zijn, rapporteren gedetineerden ook in dat onderzoek dat ze een relatief hoog niveau van veiligheid ervaren. Beklaagden zijn daarnaast licht positief over hun contacten met medege-detineerden. Beide groepen zijn het negatiefst over de dimensies zinvolle dagbesteding, re-integratie en autonomie (gemiddelde < 2.50) (figuur 1).

Binnen vier schalen werden significante verschillen⁶⁵ opgemerkt tussen beklagden en veroordeelden, al zijn de effectgroottes telkens klein ($d < .5$) (tabel 7).⁶⁶ Zo zijn beklagden positiever over de contacten met medege-detineerden ($d = .25$). Veroordeelden rapporteren meer autonomie ($d = .28$), een grotere tevredenheid over het aanbod van activiteiten ($d = .18$) en over de aanwezigheid van zinvolle activiteiten ($d = .32$). Dit ligt in lijn met wat we vastgesteld hebben in de literatuur.

De enige schaal waar beklagden significant hoger scores dan veroordeelden is de schaal inzake contacten

met medege-detineerden. Binnen deze schaal scores beklagden aanzienlijk hoger op de items rond hulp en ondersteuning van medege-detineerden en respectvolle omgang. Hoger werd reeds vermeld dat 55.5% van de beklagden voor de eerste maal in detentie verblijven tegenover 40.1% veroordeelden. De eerste fase van een detentie wordt gekenmerkt door veel onzekerheid over de duur van de detentie, het resultaat van de gerechtelijke procedure en het leven in de gevangenis.⁶⁷ Uit ons onderzoek blijkt dat 79.7% van de beklagden een cel deelt met minstens één medege-detineerde tegenover 33.5% van de veroordeelden. Aangezien beklagden

64 A.E. BOTTOMS, "Interpersonal Violence and Social Order in Prisons" in M. TONRY en J. PETERSELIA (eds.), 'Prisons', *Crime and Justice: A review of research*, Chicago, University of Chicago Press, 1999, 169.

Duur huidig verblijf	Gemiddelde		Gemiddelde
<1 maand (N=63)	3.28	>5<10jaar (N=111)	2.77
>1<3maand (N=110)	3.23	>10<15jaar (N=40)	2.82
>3<6maand (N=117)	3.15	>15<20jaar (N=18)	2.71
>6<12maand (N=134)	3.09	>20<30jaar (N=11)	2.80
>1<2jaar (N=129)	2.86	>30jaar (N=5)	3.52
>2<5jaar (N=159)	2.81		

Tabel 8. Beoordeling contact medege-detineerden in functie van detentieduur

65 Verschillen zijn significant bij $p < .05$ en worden in tabel 7 onderlijnd.

66 J. COHEN, "A power primer", *Psychological Bulletin* 1992, 157.

67 G. CHANTRAINE, *op. cit.*, 49.

	Veroordeelden			Beklaagden		
	Nee	Ja	Wachtlĳst	Nee	Ja	Wachtlĳst
Ontspanningsactiviteiten buiten de cel	47.5%	40.9%	11.6%	48.3%	27.9%	23.8%
Sportactiviteiten buiten de cel	45.8%	45.0%	9.2%	45.3%	34.3%	20.4%
Bibliotheek	29.2%	65.3%	5.4%	36.8%	51.9%	11.3%
Werk	24.5%	52.5%	23.0%	36.1%	33.5%	30.5%
Opleidingen/cursussen	55.5%	32.1%	12.4%	56.5%	24.4%	19.1%
Religieuze/morele bijstand	51.6%	44.3%	4.1%	59.4%	33.8%	6.8%

Tabel 9. Overzicht deelname activiteiten

vaker met meerderen op cel verblijven, is het plausibel om aan te nemen dat zij steun zoeken bij elkaar om door deze eerste fase van de opsluiting te geraken. Veroordeelden hebben door de langere periode dat ze in detentie verblijven ook meer kans om negatieve ervaringen op te doen met medegedetineerden. Kijken we naar de beoordeling van het contact met medegedetineerden in functie van de periode dat de respondenten in detentie verblijven, dan neemt deze score gradueel af, met een negatieve beoordeling van zodra gedetineerden langer dan één jaar in detentie verblijven (tabel 8).

Eerder onderzoek kwam reeds tot de bevinding dat er zichtbare veranderingen waarneembaar zijn op het vlak van socialiseren met medegedetineerden gedurende de detentie.⁶⁸ Zo zouden gedetineerden zich in de loop van hun detentie meer terugtrekken uit algemene sociale netwerken om conflicten te vermijden die worden veroorzaakt door betrokkenheid in informele contacten.⁶⁹ Ze zouden zich meer beperken tot kleine klikjes bestaande uit gelijkgezinden.⁷⁰ Daartegenover staat dat nieuwkomers nood hebben aan informatie over het reilen en zeilen van het leven

binnen de gevangenis muren en zij zich hiervoor richten tot hun medegedetineerden (i.e. 'informal peer support').⁷¹ De gedetineerden die langer dan dertig jaar (N = 5) in detentie verblijven zijn met hun positieve beoordeling in dat opzicht een uitschieter. Gezien het lage aantal respondenten in deze groep kunnen we hier geen algemene conclusies aan verbinden.

Verder blijkt dat veroordeelden iets positiever zijn over het aanbod aan activiteiten, zoals werk, ontspanningsactiviteiten en sport, wat enigszins verklaarbaar is door het feit dat ze vaker in strafhuizen verblijven waar het aanbod groter is. Gedetineerden dienen zich voor de meeste activiteiten op een wachtlĳst te plaatsen alvorens ze aan activiteiten kunnen deelnemen.⁷² Uit ons onderzoek blijkt dat er voor elke activiteit meer beklagden dan veroordeelden op de wachtlĳst staan (tabel 9). De noden van gedetineerden buiten beschouwing gelaten, is de lengte van de detentie veelal doorslaggevend om bepaalde activiteiten aan te vatten. Hoe langer men in de gevangenis zit, hoe meer kans men heeft op deelname, zo stelden Snacken en Tournel reeds in 2009 vast.⁷³

Opvallend is dat zowel beklagden als veroordeelden zeer negatief zijn over de factor 'zinvolle activiteiten', waarin wordt gepeild naar de mate waarin de respondenten de aangeboden activiteiten interessant, afwisselend, nuttig en voldoende vinden. Een zinvolle dagbesteding heeft betrekking op de mogelijkheid tot persoonlijke ontwikkeling. Activiteiten moeten betekenisvol zijn, ze moeten toelaten dat gedetineerden een doel hebben.⁷⁴ Activiteiten worden door gedetineerden doorgaans als een vorm van tijdverdrijf beschouwd, zo bleek uit eerder onderzoek.⁷⁵ Afgaande op de resultaten in dit onderzoek worden de activiteiten als ontoereikend ervaren, hetgeen gevolgen kan hebben voor de voorbereiding op hun vrijlating. Het gebrek aan (zinvolle) activiteiten werd ook in 2017 door het Europees Comité ter preventie van foltering en onmenselijke of vernederende behandelingen of straffen (CPT) bij hun bezoek aan Belgische gevangenis aangehaald als een probleem dat zich in iedere bezochte gevangenis voordeed. De rationalisering van het personeelsbestand en bezuinigingen op de begroting hebben volgens het CPT hun tol geëist voor een groot deel van de activiteiten die voorheen werden aangeboden, waaronder de

68 E. ZAMBLE, *op. cit.*, 421.

69 E. ZAMBLE, *op. cit.*, 414.

70 B. CREWE, *op. cit.*, 350.

71 D. BROSENS, L. DE DONDER, J. MIEVIS, F. SALHI en L. VAN ROY, *Inspraak en participatie van gedetineerden in de gevangenis van Gent*, Brussel, Vrije Universiteit Brussel, 2016, 155.

72 M. VAN HAEGENDOREN, S. LENAERS en E. VALGAEREN, *op. cit.*, 118.

73 S. SNACKEN en H. TOURNEL, *op. cit.*, 54.

74 A. LIEBLING en H. ARNOLD, *op. cit.*, 311-313.

75 K. BEYENS en M. BOONE, *op. cit.*, 92; A. LIEBLING en H. ARNOLD, *op. cit.*, 314.

	Nee	1-2 dagen	3-4 dagen	5-6 dagen	Dagelijks
Gemiddelde score schaal autonomie					
Veroordeelden	2.10	2.22	9.2%	2.80	2.57
Beklaagden	1.95	2.29	5.4%	1.42	2.27
Percentage respondent					
Veroordeelden	42.9%	32.1%	14.2%	1.5%	31.5%
Beklaagden	69.0%	44.3%	4.2%	1.1%	13.4%

Tabel 10. Overzicht ervaren autonomie naargelang mogelijkheid om zelf maaltijden te bereiden

stopzetting van een groot deel van het opleidingsaanbod en de afschaffing van georganiseerde sportactiviteiten.⁷⁶ Bijkomend werden tijdens COVID-19 veel activiteiten ingeperkt en in geval van een lockdown zelfs volledig opgeschort.⁷⁷ Hierdoor rijst de vraag of het gereduceerde aanbod tot langere wachtlijsten heeft geleid en bijkomend ook een impact heeft op de negatieve beoordeling van deze dimensie.

Tot slot ervaren beklagden minder autonomie dan veroordeelden. Eerder onderzoek toonde reeds aan dat het regime en het veiligheidsniveau in sterke mate bepalend zijn voor het ervaren van autonomie.⁷⁸ Niettemin kunnen gedetineerden een zekere mate van autonomie ervaren. Gedetineerden zelf keuzes laten maken en hen de mogelijkheid geven om zelf maaltijden te bereiden blijkt ook een positief effect te hebben op de ervaren autonomie.⁷⁹ Uit onze resultaten blijkt dat meer dan tweederden van de beklagden deze mogelijkheid niet heeft, terwijl een kleine 60% van de veroordeelden wel regelmatig tot dagelijks zelf maaltijden kan bereiden. Zowel beklagden als veroordeelden die dagelijks koken ervaren meer autonomie dan gedetineerden die deze mogelijkheid niet

hebben (tabel 10). Enkel de groep beklagden die de mogelijkheid heeft om 5-6 dagen per week zelf te koken lijken deze bevinding tegen te spreken. Gelet op het lage percentage respondenten binnen deze groep, is de kans groot dat het hier opnieuw om een toevallig resultaat gaat.

Verder blijkt duidelijk dat zowel veroordeelden als beklagden weinig autonomie ervaren (tabel 7). Een gebrek aan positieve interacties met het bewakingspersoneel en gestructureerde dagelijkse activiteiten kunnen mogelijke verklaringen bieden voor de negatieve autonomieperceptie.⁸⁰ De opgelegde bijkomende restricties in het kader van COVID-19 beperkten de autonomie van gedetineerden nog meer.⁸¹ In deze periode waren gedetineerden, nog meer dan gewoonlijk, afhankelijk van het personeel. Deze afhankelijkheid zette de contacten met het bewakingspersoneel mogelijk ook onder druk.

Voor de schalen 'contacten met bewakingspersoneel', 'tevredenheid bezoek' en 're-integratie' werden er geen significante verschillen gevonden tussen beklagden en veroordeelden, al lagen de gemiddelde scores van beklagden telkens wel

lager dan deze van veroordeelden (tabel 7). Minder deelnemen aan activiteiten impliceert ook dat gedetineerden meer tijd doorbrengen op cel en minder contacten met PB's onderhouden. In die zin liggen de lagere scores voor beklagden met betrekking tot de schaal 'contacten met bewakingspersoneel' wel in lijn van de verwachtingen. De kortere detentieduur, het grote verloop van beklagden en de overbevolking kunnen het moeilijk(er) maken voor beklagden om betekenisvolle relaties met PB's op te bouwen. Een mogelijke verklaring voor de negatieve beoordeling van de schaal 'tevredenheid bezoek' in ons onderzoek is de manier waarop het bezoek tijdens COVID-19 heeft plaatsgevonden. Deze contactvorm was immers aan strenge voorwaarden verbonden. Zo mocht er geen fysiek contact zijn, stond er plexiglas tussen de gedetineerde en de bezoeker en mocht er gedurende een maand maar één vaste bezoeker langskomen.⁸² Dat er geen significant verschil tussen beklagden en veroordeelden werd gevonden voor de schaal 're-integratie' was initieel opvallend. De focus ligt namelijk niet op re-integratie bij de voorlopige hechtenis. Maar gelet op de algemene formulering van de vragen

76 CPT, *Rapport au Gouvernement de la Belgique relatif à la visite effectuée en Belgique par le Comité européen pour la prévention de la torture et des peines ou traitements inhumains ou dégradants (CPT) du 27 mars au 6 avril 2017*, CPT/Inf (2018) 8, Straatsburg, Raad van Europa, 35.

77 A.-S. VANHOUCHE en O. NEDERLANDT, "Een bespreking van het koninklijk besluit over de strafprocedure en de uitvoering van straffen en maatregelen in het kader van de strijd tegen de verspreiding van het coronavirus COVID-19", *Fatik* 2020, afl. 167, 11.

78 E. VAN GINNEKEN, H. PALMEN, A.Q. BOSMA, P. NIEUWBEERTA en M.L. BERGHUIS, *op. cit.*, 255.

79 A.-S. VANHOUCHE, *op. cit.*, 47.

80 A. VAN DER LAAN en V. EICHELSHEIM, "Juvenile adaptation to imprisonment: Feelings of safety, autonomy and well-being and behavior in prison", *European Journal of Criminology* 2013, 428.

81 O. NEDERLANDT en A.-S. VANHOUCHE, "De tweede golf van het coronavirus: Een overzicht van nieuwe maatregelen voor gedetineerden en gevangenen", *Fatik* 2021, afl. 169, 25.

82 O. NEDERLANDT en A.-S. VANHOUCHE, *op. cit.*, 26.

binnen deze schaal is het moeilijk om te achterhalen welke diensten en mogelijkheden om te werken aan een terugkeer naar de samenleving de respondenten mee in overweging namen bij het beantwoorden van deze vragen. Zo is het mogelijk dat sommige beklaagden rekening hebben gehouden met het behandelplan dat zij moeten voorleggen aan de onderzoeksrechter in kader van drughulpverlening.⁸³ Daarom roepen de resultaten van deze schaal meer vragen op dan dat ze beantwoordt. Wat we wel kunnen afleiden uit deze resultaten is dat zowel veroordeelden als beklaagden de diensten en mogelijkheden om te werken aan een terugkeer naar de samenleving als negatief ervaren. Concreet oordelen zij, afgaande op de items uit de schaal, dat zij zich niet goed kunnen voorbereiden op een terugkeer naar de samenleving, dat het personeel hen niet of onvoldoende motiveert om plannen te maken, dat zij geen of amper extra begeleiding kunnen krijgen en dat zij weinig dingen leren in detentie die hen na vrijlating kunnen helpen om op het rechte pad te blijven.

‘Tevredenheid faciliteiten’ is de enige schaal waarbij beklaagden en veroordeelden nagenoeg dezelfde beoordeling geven (tabel 7). Binnen deze factor werden vragen gesteld over de kwaliteit van voeding, slaap en gezondheidsvoorzieningen, maar ook over het gebouw en hygiëne. Meerdere Belgische studies benadrukten reeds de slechte gezondheid van gedetineerden en de ondermaatse medische behandelingen in de gevangenissen.⁸⁴ Isolement van familie en vrienden en een gebrek aan mentale stimulansen kunnen tot een slechte geestelijke gezondheid

leiden, met name frustraties en angsten die een goede nachtrust in de weg staan.⁸⁵ Hoger werd al vermeld dat voeding een niet te onderschatten betekenis heeft voor de ervaring van het gevangenisleven.

Reflectie

Deze bijdrage behandelt de ervaringen van leefklimaat van gedetineerden in Vlaamse gevangenissen op basis van detentiestatus. Zowel beklaagden als veroordeelden ervaren het leefklimaat in de bevroegde gevangenissen eerder negatief. Enkel de dimensie ‘veiligheid’ wordt door beide groepen positief beoordeeld. De schalen die zeer uitdrukkelijk negatieve scores opleveren voor de beide groepen zijn ‘re-integratie’, ‘zinvolle dagbesteding’ en ‘autonomie’. Er worden significante verschillen vastgesteld tussen beklaagden en veroordeelden voor de schalen ‘contacten met medegedetineerden’, ‘tevredenheid aanbod activiteiten’, ‘zinvolle dagbesteding’ en ‘autonomie’. Wanneer we de resultaten uit dit onderzoek tegen het licht houden van de resultaten uit de Nederlandse *Life in Custody*-studie⁸⁶, dan stellen we vast dat ook in Nederland significante verschillen werden gemeten voor de schalen ‘tevredenheid aanbod activiteiten’, ‘zinvolle activiteiten’ en ‘autonomie’, waarbij veroordeelden telkens positiever waren in hun beoordeling dan beklaagden. In tegenstelling tot Vlaanderen werd er in Nederland geen significant verschil gemeten voor de schaal ‘contacten medegedetineerden’, maar wel voor de schaal ‘tevredenheid met bezoek’, waarbij veroordeelden opnieuw significant positiever waren dan beklaagden. Verder valt op te merken dat zowel veroordeelden

als beklaagden positiever zijn in hun algemene beoordeling van het leefklimaat in Nederlandse gevangenissen, dan veroordeelden en beklaagden in Vlaamse gevangenissen.

Daarbij dient wel de (waarschijnlijke) impact van COVID-19 op de resultaten in dit onderzoek te worden benadrukt. Tijdens de uitvoering van de dataverzameling werden de detentieregimes aangepast en activiteiten van gedetineerden ingeperkt, of in het geval van een lockdown volledig opgeschort.⁸⁷ Ook de bezoeksregeling werd aan strenge voorwaarden onderworpen. We zijn dus zeer terughoudend om op basis van deze resultaten iets te concluderen over de ervaring van het leefklimaat in “normale” omstandigheden. Dit zou een aanleiding kunnen zijn om dit onderzoek het herhalen of, zoals in Nederland, een systematische bevraging te verwezenlijken om resultaten over een langere periode te vergelijken om zo goede praktijken te identificeren en minder gewaardeerde praktijken bij te sturen.

Hoewel in dit artikel enkel werd ingegaan op de ervaring van leefklimaat op basis van detentiestatus, werden er binnen dit onderzoek nog bijkomende analyses uitgevoerd die aansturen op de noodzaak voor verder onderzoek. Wanneer beide gedetineerdengroepen namelijk afzonderlijk worden geanalyseerd over de bevroegde gevangenissen heen, doen zich tegengestelde bevindingen voor. Zo worden er voor beklaagden amper significante verschillen gevonden tussen de bevroegde gevangenissen. Terwijl bij veroordeelden voor elke schaal significante verschillen zijn gevonden tussen gevangenissen, behalve voor de schaal

83 S. VANDEVELDE, F. VANDER LAENEN, W. VANDERPLASSCHEN, B. MINE, E. MAES, L. DECKERS, L. DE CLERQ en E. COLE, *Process and Outcome Study of Prison-Based Registration points (Eindrapport BELSPO-project PROSPER)*, Gent/Brussel, UGent/NICC, 2016, 30.

84 V. VYNCKE, L. HANSENS, E. STEENBERGHS en S. WILLEMS, *Onderzoeksrapport ‘Gezondheidsprofiel Gedetineerden’*, Gent, UGent, 2015, 101-102; D. BROSENS, L. DE DONDER en D. VERTE, *op. cit.*, 33; L. FAVRIL en F. VANDER LAENEN, “Suïcidaliteit in detentie: over kwetsbare personen in een stressvolle context”, *Fatik* 2015, afl. 148, 18.

85 B.S. ELGER, “Prison life : Television, sports, work, stress and insomnia in a remand prison”, *International Journal of Law and Psychiatry* 2009, 80.

86 E. VAN GINNEKEN, H. PALMEN, A.Q. BOSMA, P. NIEUWBEERTA en M.L. BERGHUIS, *op. cit.*, 263.

87 O. NEDERLANDT en A.-S. VANHOUCHE, *op. cit.*, 26.

'contact medege-detineerden'. Dit doet de indruk rijzen dat de deelnemende beklagden in de bevroagde gevangenissen ofwel in een soortgelijk regime verblijven ofwel dat de gevangenissen of afdelingen voor beklagden die werden opgenomen in het onderzoek meer overeenkomsten vertonen dan verondersteld. Aangezien er voor deze analyse geen empirische data met betrekking tot regimedifferentiatie ter beschikking waren en contextfactoren

in het kader van anonimiseren niet benoemd kunnen worden, is het voorbarig om hier verdere uitspraken over te doen. Wat wel geconcludeerd kan worden, is dat er verschillen zijn tussen gevangenissen in leefklimaat. Toekomstig onderzoek naar de verschillen in ervaring van leefklimaat waarbij de context en regimes van gevangenissen mede onderzocht worden, zouden een verhelderend licht kunnen laten schijnen op deze

resultaten en mogelijk kunnen verklaren waarom gedetineerden in de ene gevangenis positiever zijn over het leefklimaat dan gedetineerden uit de andere gevangenis.

Gevangenis en als plaatsen van een nieuw begin. Een reisverslag uit Zuid-Afrika

Tom Vander Beken¹

Kaapstad

Het is laat op de avond wanneer ik op een juniavond in 2018 op de luchthaven van Kaapstad land. Ik ben hier wel eerder geweest en vind snel mijn weg naar de aankomstzone. Lin wacht daar op mij. Lin is opgegroeid in Stellenbosch en is na haar rechtenstudies naar Europa getrokken. Ze heeft een bijkomende studie in Tilburg afgerond en sinds een aantal maanden werkt ze bij mij als onderzoekster. Lin had mijn door John Howard geïnspireerde boeken² en publicaties in dit blad over mijn gevangenisreizen naar Azerbeïdjan³ en Noorwegen⁴ gelezen en was gefascineerd geraakt door de vraag die aan de oorsprong ervan lag en de aanpak die ik had gebruikt. Op zoek gaan naar de functie en het doel van gevangenis door daarover te lezen en ter plaatse gaan kijken, te luisteren en te spreken met mensen die in gevangenis werken en verblijven, sprak haar zeer aan. We besloten om samen een Zuid-Afrikaans vervolg te breien aan de Howardreizen die ik in Europa had ondernomen. Afspraak was dat Lin het onderzoek in eerste instantie zou voeren en de gevangenisbezoeken zou organiseren en doen. Ikzelf zou haar begeleiden en met haar

meelezen en meegaan op een deel van de gevangenisbezoeken die waren gepland. We kwamen ook overeen dat dit project in eerste instantie zou uitmonden in een verhaal dat Lin zou vertellen. Gevangenisreizigers zien en leren niet hetzelfde. Achtergrond, persoonlijkheid, levensbeschouwing en voorkennis bepalen in een dergelijk design altijd mee de verhaallijn.⁵ Lin zou als jonge Zuid-Afrikaanse vrouw met beperkte ervaring in het gevangenisonderzoek ongetwijfeld heel andere dingen te melden hebben over haar land en zijn gevangenis dan een Europese gevangenisonderzoeker op middelbare leeftijd. We besloten daarom over dit project geen gezamenlijke publicatie te maken. Lin zou eerst zelf haar verhaal neerschrijven en publiceren vooraleer ik in mijn pen zou kruipen. Dat is ook wat nadien gebeurde⁶ en verklaart waarom ik dit stuk pas veel later schrijf.

Lin staat mij op te wachten samen met haar vriendin Nanine. Nanine is erg belangrijk geweest voor Lin en voor ons gevangenisproject. Haar kennis van en contacten in Zuid-Afrikaanse gevangenis hebben ons erg geholpen om toegang te krijgen tot de instellingen en de mensen. Initieel hadden we getracht de nodige toelatingen voor de gevangenisbezoeken

te kunnen bekomen via het Zuid-Afrikaanse gevangeniswezen. Dat bleek allerm minst een sinecure. Het Department of Correctional Services (DCS) wilde pas overwegen om mee te werken indien we vooraf een gedetailleerd onderzoeksplan konden voorleggen en precies zouden aangeven welke vragen tijdens de gevangenisbezoeken zouden worden gesteld. Hoewel dergelijke voorwaarden niet geheel ongebruikelijk zijn, waren ze voor ons heel moeilijk om te aanvaarden. Het hele opzet was net om vooraf niet alles te bepalen en vast te leggen. Bedoeling was om de gevangenisbezoeken met een heel open vizier aan te vatten en te leren door te observeren en te dialogeren met wie ons pad kruiste. Wat we precies aan wie zouden vragen, konden en wilden we dan ook niet zeggen. We besloten dan ook om niet aan te dringen bij de centrale instanties van de DCS en op een andere manier toegang te zoeken tot de gevangeniswereld. Zoals ik dat eerder in andere landen heb gedaan, hebben we het centrale niveau overgeslagen en hebben we meteen contact gezocht met mensen of diensten die in gevangenis actief waren. Soms waren dat externe organisaties die in gevangenis met gedetineerden aan de slag gaan in het kader van bepaalde

-
- 1 Tom Vander Beken is als gewoon hoogleraar verbonden aan de vakgroep Criminologie, Strafrecht en Sociaal Recht van de Universiteit Gent.
  - 2 T. VANDER BEKEN, *Howardreizen. De rol van de gevangenis in Europa*, Antwerpen / Apeldoorn, Maklu, 2015; T. VANDER BEKEN, *The role of prison in Europe. Travelling in the footsteps of John Howard*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2016.
  - 3 T. VANDER BEKEN, "Eurosonggevangenis: een reisverhaal uit Azerbeïdjan", *Fatik* 2013, afl. 139, 17-26.
  - 4 T. VANDER BEKEN, "Noors voor Noren. Een reisverslag uit een (niet zo) uitzonderlijk gevangenisland", *Fatik* 2014, afl. 143, 5-18.
  - 5 T. VANDER BEKEN, *The role of prison in Europe. Travelling in the footsteps of John Howard*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2016, v-xiii.
  - 6 L. VAN SCHALWYK, *The stories within. Encounters with South African prisons and its people*, Oud-Turnhout / 's-Hertogenbosch, Gompel&Svacina, 2020, 158 p.

specifieke programma's. Soms was dat een gevangensaalmoezenier, soms een directeur van een specifieke gevangenis. We hebben ook met ex-gedetineerden gesproken en Lin ook met een procureur.⁷ Nanine heeft een groot netwerk in Zuid-Afrikaanse gevangenissen en was de afgelopen maanden een belangrijke facilitator geweest om ons onderzoek van de grond te krijgen.

Lin heeft Nanine meegevraagd om mij te komen ophalen op de luchthaven zodat wij elkaar zouden kunnen ontmoeten. Zo zou Nanine kunnen zien met wie Lin in België werkt en zou ik meteen ook geïntroduceerd worden in het netwerk van Lin. Maar Lin wilde mij hoe dan ook liever niet alleen op de luchthaven afhalen. Hoewel ze daar voldoende haar weg kent en in de Westkaap is opgegroeid, zegt ze dat het gewoon beter is om niet alleen te komen. Veel meer wil ze daar niet aan toevoegen. Het grootste deel van onze rit naar Stellenbosch gaat over brede weinig of niet verlichte wegen. Lin past haar snelheid aan wanneer de snelweg dwars doorheen een township snijdt. Ik zie in het donker mensen heel dicht bij de weg komen. Verderop zie ik zelfs iemand gewoon de snelweg oplopen.

Een rehabilitatiecentrum, een school en een gevangenis

Onderweg naar Stellenbosch hebben Lin en ik heel wat bij te praten. Lin is ondertussen al enkele weken in Zuid-Afrika en heeft al heel wat gehoord en gezien. We hebben de afgelopen weken uiteraard contact gehouden. Ik weet dan ook al wat ze tot nog toe heeft gedaan. Ik weet ook dat een en ander wel wat indruk op haar heeft

gemaakt. Wat ik van haar gehoord en gelezen heb, stemt mij dan ook wat ongerust. Hoewel we dit project best wel goed hadden voorbereid en we beiden ondertussen wel wat waren ingelezen over Zuid-Afrikaanse gevangenissen en wat we daar als bezoekers zouden kunnen verwachten, lijkt een en ander bij Lin forser te zijn binnengekomen dan ze had verwacht. Lin is zichtbaar aangedaan door wat ze heeft gezien en gehoord, maar tegelijk ook verontwaardigd en boos omdat ze dat pas nu allemaal ontdekt. Hoewel ze in dit land is opgegroeid, een juridisch-criminologische opleiding heeft en zichzelf goed geïnformeerd weet, bleek ze eigenlijk amper iets te kennen van wat er zich in de gevangenissen van haar land afspeelt en wie daarin verblijft.

Haar eerste stop was de gevangenis van Drakenstein geweest. Ik zal deze gevangenis in de buurt van Paarl en Franschhoek binnenkort ook samen met haar bezoeken. In Drakenstein heeft Lin een week kunnen deelnemen aan een herstelgericht (*restorative justice*) programma dat het Hope Prison Ministry voor de DCS in de gevangenis had opgezet. Sinds de White Paper on Corrections⁸ zet het Zuid-Afrikaanse gevangenisbeleid expliciet in op herstel als een van de manieren om re-integratie van veroordeelden te stimuleren en slachtoffers te begeleiden.⁹ In eerder onderzoek van een van mijn doctoraatstudenten had ik al inzicht gekregen in het belang van *restorative justice* in Zuid-Afrikaanse gevangenissen en in de sterk religieuze insteek ervan.¹⁰ Dat was ook wat Lin had ervaren. Het hele programma is opgebouwd rond christelijke principes gericht op hoop en wedergeboorte.¹¹ Lin had het programma

samen met een twintigtal mannelijke gedetineerden kunnen volgen. Niemand van de deelnemers had een blanke huid. De meesten onder hen zitten zeer lange straffen uit voor gewelds- en levensdelicten en/of voor zedenfeiten. Sommigen zijn tot levenslang veroordeeld en kunnen ten vroegste na 25 jaar (voorwaardelijk) vrij komen. Ze nemen allemaal vrijwillig deel aan het programma. Hoewel daarover geen enkele zekerheid bestaat, hopen ze wellicht wel dat hun deelname een positieve invloed kan hebben op beslissingen in verband met een eventuele voorwaardelijke invrijheidstelling. Lin vertelt mij over de levensverhalen die ze heeft gehoord. Zonder onderscheid ging het om mannen die opgegroeid waren in een omgeving van armoede, werkloosheid, lage sociale cohesie, ongelijkheid, geweld en (seksueel) misbruik. De afwezigheid van een vaderfiguur bleek een weerkerend thema. Tijdens de week was ook aandacht geweest voor de misdrijven die de deelnemers gepleegd hadden en wat dit voor de slachtoffers of hun nabestaanden had betekend. Lin was getroffen door de extreme en brutale gewelddadigheid van wat ze te horen kreeg en op foto's van de slachtoffers werd getoond. Een van de deelnemers vertelde Lin dat het leek alsof ze hun slachtoffer niet één keer hadden gedood maar drie tot vier keer om het leven hadden gebracht.¹² Later op de week werden de deelnemers met slachtoffers in contact gebracht. Zij waren geen slachtoffers van de misdrijven van een van de deelnemers aan het programma, maar maakten met hun getuigenis volgens Lin een diepe indruk op de aanwezigen. De week werd afgesloten met een *family reconciliation day* waarop familieleden van de deelnemers in de

7 L. VAN SCHALWYK, *op. cit.*, 12-14.

8 DEPARTMENT OF CORRECTIONAL SERVICES, *White paper on Corrections in South Africa*, Pretoria, Government Printers, 2005.

9 H. HARGOVAN, "Violence, victimization and parole: reconciling restorative justice and victim participation", *South African Crime Quarterly* 2015, 58.

10 N. STAMATAKIS en T. VANDER BEKEN, "Restorative justice in custodial settings: altering the focus of imprisonment", *Acta Criminologica* 2011, 44-66; N. STAMATAKIS, "The contribution of religion to restorative justice behind bars", *Journal of Law, Religion and State* 2013, 263-303.

11 L. VAN SCHALWYK, *op. cit.*, 54.

12 L. VAN SCHALWYK, *op. cit.*, 39.

sessie worden gebracht. Lin vertelt mij verhalen van dochters die boos en verdrietig zijn omdat hun vader in de gevangenis zit, moeders die hun zoon moed inspreken en zusters die tijdens de sessie pas ontdekken dat hun broer een levenslange straf uitzit en ten vroegste binnen vijftien jaar weer naar huis zal kunnen komen.¹³

Lin was ook op bezoek geweest in de gevangenis van Hawequa in Wellington een dertigtal kilometer van Drakenstein. Hawequa huisvest momenteel iets meer dan 300 mensen en is een van de zogenaamde *Youth Development Centres* waar jongere veroordeelden (18-25 jaar) worden opgesloten. Zuid-Afrika heeft een lange traditie om jongere gedetineerden in aparte faciliteiten op te nemen. Dit blijft ook een van de beleidspunten in het recenter beleid.¹⁴ Lin had in deze gevangenis een rondleiding gehad zonder cellen te kunnen bezoeken of gedetineerden te spreken. Ze bezocht er de school, de gevangenispsycholoog – er was er maar één voor de hele gedetineerdenpopulatie – en de werkplaats waar gedetineerden een opleiding tot lasser kunnen volgen.¹⁵

Haar derde gevangenisbezoek was het meest bevreemdende geweest. De setting was dan ook bijzonder. In de eerste plaats omwille van de gevangenis zelf: Pollsmoor Maximum Security Prison. Deze gevangenis in een van de voorsteden van Kaapstad heeft geen al te beste reputatie. De gevangenis is met meer dan 7000 gedetineerden voor ongeveer 4500 plaatsen erg overbevolkt en staat onder constante druk van (extreem) geweld van en tussen gedetineerden en van activiteiten van gevangenisbendes. Hetzelfde Hope Prison Ministry dat Lin had laten deelnemen aan het herstelprogramma in

Drakenstein had haar nu uitgenodigd om in Pollsmoor mee te gaan met een zogenaamde *prayer walk*. Ze beschrijft mij hoe ze op een avond samen met zowat 120 anderen de gevangenis is binnen gegaan en hoe die groep luid religieuze liederen zingend door de verduisterde gangen trekt:

“Now walking past the cell doors, I manage to see the faces of prisoners as they press their eyes against the bars. Behind them, it is mostly dark. In each cell-door, there is a small barred opening through which some prisoners are able to stick their hands. Because the openings into the cells are so small, it is hard for me to see anything inside. Here and there I manage to see some of the steel beds stacked on top of each other, and pieces of dirty clothing hanging around. On the walls between the doors, there are narrow openings into the corridors (around 30 by 15 cm). These openings are covered by a plate of metal mesh, through which the prisoners can only stick their fingers. As prisoners press their faces against the mesh-holes, everything behind them is left out of sight. Unable now to tell how many prisoners are inside, I later learn that numbers can range anywhere from fifty to eighty inmates per cell.

[...] The noise here is deafening. Prisoners are shouting and banging against the steel doors. I feel sick in the realisation that this moment reminds me of a visit to a zoo. Chaos reigns here. Walking in the middle of the corridor, I cannot see the face of a single prisoner. Then a horrific scene starts to unfold before me. All through the corridor, hands are sticking out from holes in the walls. The hands are stretched out, as if begging to be touched. I see open hands, strong hands, tired hands, hands in fists. I see black hands and brown hands. Then one white hand.

[...] Finally, we are led to a dark courtyard outside. [...] From where we stand, I can see two similar prison blocks built next to one another. Each block has its own courtyard (tarred and bare), separated by a wall. As I look up, I can see the three floors we just came from. On a normal day, there would be nothing for the prisoners to see, except each other and a patch of blue sky. All the prayer-walkers stand in a circle and hold hands. The band plays a few last songs. [...] Above us, I see prisoners waving clothes around and lighting pieces of rope on fire, swinging them left-to-right as if at a rock concert. As we exit the prison, the band is there to bid us farewell.”¹⁶

Als Lin enkele dagen later in Franschoek een interview heeft met een ex-gedetineerde en vertelt welke gevangenissen ze ondertussen heeft bezocht, is die niet onder de indruk. Alleen bij haar laatste bezoek heeft ze volgens hem een echte Zuid-Afrikaanse gevangenis gezien: “So... you’ve visited one rehabilitation centre, one school and one prison”.¹⁷

Gevangenissen in Zuid-Afrika

Het Zuid-Afrikaanse gevangeniswezen heeft een bijzondere achtergrond. Toen in 1834 de slavernij in het land werd afgeschaft, ontstond een groot tekort aan arbeidskrachten in de diamant- en goudmijnindustrie. Via een overeenkomst met de Zuid-Afrikaanse overheid werden steeds meer gedetineerden in de mijnen ingezet. Naarmate deze inzet intensiever werd, kwamen de gedetineerden steeds meer onder het gezag van de mijnbedrijven. Diamantmijnbedrijf De Beers was in 1885 de eerste om de gedetineerden niet alleen massaal tewerk te stellen, maar ook te huisvesten in eigen private (gevangenis) accommodaties. Deze hechte band

13 L. VAN SCHALWYK, *op. cit.*, 45-56.

14 DEPARTMENT OF CORRECTIONAL SERVICES, *op. cit.*, 52.

15 L. VAN SCHALWYK, *op. cit.*, 81-91.

16 L. VAN SCHALWYK, *op. cit.*, 108-111.

17 L. VAN SCHALWYK, *op. cit.*, 119-120.

tussen de mijnindustrie en gevangenen was bepalend voor de verdere ontwikkeling van het Zuid-Afrikaans gevangenisstelsel.¹⁸

Steeds meer mensen werden opgesloten voor vaak kleine overtredingen (zoals het overtreden van zogenaamde pasjeswetten) en steeds meer veroordeelden werden in zogenaamde *compounds* aan de mijnen ondergebracht en tewerk gesteld. In het begin van de 20ste eeuw waren gevangenen en *compounds* nog amper van elkaar te onderscheiden.¹⁹ Gedetineerden verbleven in grote, doorgaans overbevolkte ruimtes en werden verplicht te werken in vaak zeer slechte arbeidsomstandigheden, ver verwijderd van hun familie. De *compounds* begonnen ook architecturaal helemaal op gevangenen te lijken,²⁰ ook wat betreft het segregeren van mensen op basis van hun etniciteit en huidskleur. Zwarte gedetineerden zouden daarbij minder goed vatbaar zijn voor rehabilitatie en daarom harder gestraft moeten worden, onder meer door dwangarbeid. Verder in de 20ste eeuw werd die visie wat bijgesteld en werd de resocialiserende werking van gevangenisarbeid benadrukt. De massale tewerkstelling van nagenoeg uitsluitend zwarte veroordeelden voor uitsluitend blanke bedrijven, bleef evenwel de regel.²¹

Onder apartheid werden steeds meer (zwarte) mensen opgesloten. De overbevolking nam sterk toe en de detentieomstandigheden werden nog slechter dan voordien. De massale opsluiting van de zwarte bevolking zorgde mee voor verdere *othering* van de gevangenenpopulatie als het *swart gevaar*.²²

Het verzet tegen apartheid zette ook dit gevangenisbeleid onder druk. Nog voor de val van het regime werden in 1990 een aantal hervormingen aangekondigd. Die kwamen er na de verkiezingen van 1994 waarbij het African National Congress aan de macht kwam. In 1996 werd het Department of Prisons omgevormd tot het Department of Correctional Services en gedemilitariseerd.²³ Het was evenwel niet eenvoudig om hervormingen te realiseren en een einde te maken aan de ernstige schendingen van mensenrechten van gedetineerden en de endemische corruptie en slechte organisatie van het geheel.

In 2001 werd onder de nieuwe president Thabo Mbeki de Jali Commission of Inquiry into Corruption and Maladministration in the Department of Correctional Services ('Jali Commission') opgezet. In dat jaar werd in Bloemfontein ook de eerste private gevangenis op het Afrikaanse continent in gebruik genomen.²⁴ De

conclusies die de Jali Commissie in 2006 uitbracht waren vernietigend voor de DCS. Het departement bleek er geenszins in geslaagd de problemen van corruptie, wanbeheer en een menonwaardige behandeling van gevangenen te keren.²⁵ Wel was in 2005 een White Paper on Corrections uitgebracht.²⁶ Hiermee zouden gevangenen in plaats van "*institutions of derision*" "*places of new beginnings*" moeten worden. Gevangenen zouden niet langer "*prisons*", maar "*correctional centres of rehabilitation*" worden genoemd. De White Paper poneert dan ook dat rehabilitatie – het woord wordt niet minder dan 242 keer in de Paper vermeld – vanaf nu de *core business* van de DCS zou worden. Gezien de penibele situatie waarin het gevangeniswezen zich toen bevond, werd deze sterke focus op rehabilitatie als onhaalbaar en misleidend bestempeld.²⁷ Het plan was om de White Paper te herbekijken en te evalueren, maar dit is tot op heden niet gebeurd. Het Zuid-Afrikaans gevangenisstelsel blijft dan ook met een aantal grote problemen kampen. Een eerste pijnpunt is het aantal mensen dat in afwachting van een berechting in voorlopige hechtenis in de gevangenis verblijft. Ondanks bijsturen in de regelgeving en de lancering van een White Paper on Remand Detention Management in South Africa,²⁸ blijven zeer veel mensen onder dat statuut

18 D. VAN ZYL SMIT, *Prison law and practice*, Durban, Butterworths, 1992, 464 p.; J. CRUSH, "Scripting the compound: Power and space in the South African mining industry", *Environment and Planning D: Society and Space* 1994, 301-324.

19 J. CRUSH, *op. cit.*, 301-324; R. SHABAZZ, "So high you can't get over it, So low you can't get under it: Carceral spatiality and black masculinities in the United States and South Africa", *Souls. A Critical Journal of Black Politics, Culture, and Society* 2009, 276-294.

20 R. SHABAZZ, *op. cit.*, 281.

21 K. GILLESPIE, "Containing the 'wandering native': Racial jurisdiction and the liberal politics of prison reform in 1940s South Africa", *Journal of Southern African Studies* 2011, 513.

22 C. LEMANSKI, "A new apartheid? The spatial implications of fear for crime in Cape Town, South Africa", *Environment and Urbanisation* 2004, 101-112.

23 K. GILLESPIE, "Moralizing security: 'Corrections' and the post-apartheid prison", *Race/Ethnicity: Multidisciplinary Global Contexts* 2008, 67-89.

24 A. COYLE, "Prison privatisation African Context", *Review of African Political Economy* 2008, 660-665.

25 L. MUNTINGH, "Ten years after the Jali Commission. Assessing the state of South Africa's prisons", *South African Crime Quarterly* 2016, afl. 58, 35-44.

26 DEPARTMENT OF CORRECTIONAL SERVICES, *op. cit.*

27 L. MUNTINGH, *op. cit.*, 36.

28 DEPARTMENT OF CORRECTIONAL SERVICES, *White Paper on Remand Detention Management in South Africa*, Pretoria, Government Printers, 2014.

opgesloten.²⁹ Dit weegt zwaar op de zo al erg overbevolkte gevangenissen.³⁰ Een tweede probleem is dat van de gevangenisbendes en het (seksueel) geweld in de gevangenissen. Hoewel de Jali Commissie uiterst kritisch was geweest over de impact die het gevangenisbeleid op dit fenomeen had gehad, bleek tien jaar later amper iets gewijzigd. Gevangenisbendes, en in het bijzonder de genummerde bendes (waarover verder meer), zijn nog steeds erg prominent aanwezig in de gevangenissen en erg bepalend voor wat er gebeurt in de gevangenissen. De impact van initiatieven om die bendes te beheersen of minstens te kanaliseren is tot nog toe minimaal.³¹ De bendes zijn extreem gewelddadig en verantwoordelijk voor heel wat seksueel geweld in de gevangenissen. Slachtoffers van dit geweld krijgen weinig of geen steun of opvang. Het gevangeniswezen lijkt bijzonder weinig aan het fenomeen te kunnen (of willen) doen.³² Ook op het vlak van het aanpakken van wanbeheer, corruptie en de ernstige schendingen van de mensenrechten bleek het gevangenisbeleid tien jaar na de White Paper weinig of geen progressie te hebben gemaakt.³³

Drakenstein

Vandaag breng ik samen met Lin een bezoek aan de gevangenis van Drakenstein. Lin kent de gevangenis ondertussen van haar eerdere deelname aan de sessies uit het herstelprogramma dat daar wordt aangeboden. Voor mij is de gevangenis nieuw. Het standbeeld van Nelson Mandela met rechterarm en gebalde vuist in de hoogte dat aan de ingang van de gevangenis staat, heb ik al eerder op afbeeldingen gezien. Ik herinner mij ook hoe ik in februari 1990 op televisie Nelson Mandela en

zijn vrouw Winnie de lange oprijlaan van de gevangenis zag uitwandelen. In deze gevangenis, die toen nog Victor Vester Prison heette, zat Mandela het laatste deel van zijn detentie uit. Van eind 1988 tot begin 1990 verbleef hij op dit gevangenisdomein in een huis dat speciaal voor hem was omgebouwd. De gevangenisomstandigheden waren hier zeker beter dan wat Mandela op Robbeneiland (1964-1982) en in Pollsmoor (1982-1988) had ervaren. Het huis van Mandela hier op Drakenstein is ondertussen een toeristische attractie geworden. Het blijft wel een plek met een bijzondere symboliek. Het is ook hier dat in 2018 het honderdste geboortjaar van Mandela werd herdacht met een plaquette van de Minimum Standard Rules for the Treatment of Prisoners van de Verenigde Naties die in 2015 in Zuid-Afrika waren onderhandeld. Eenieder die met gevangenissen en gedetineerdenrechten bezig is, kent deze zogenaamde Nelson Mandela Rules.

Wanneer Lin en ik de oprijlaan van Drakenstein opdraaien regent het pijpenstelen. De bewaker aan de hoofdingang wil duidelijk liever niet nat worden en geeft met een handbeweging aan dat we mogen doorrijden. Drakenstein is een heel groot domein en huisvest verschillende gevangenisafdelingen. Als we de zeer lange oprijlaan verder inrijden zie ik verschillende gebouwen, huizen maar vooral veel ruimte en natuur. Ik zie akkers voor landbouw en weiden voor dieren. En voetbalvelden. Lin en ik zijn door de organisatie The Message uitgenodigd om een van hun sessies te volgen in het gedeelte van de gevangenis dat voor adolescente gevangenen is bestemd. In de praktijk is deze Omega-sectie van de gevangenis niet exclusief voor de jongere

gevangenen voorbehouden. Het gaat om een sectie met gedetineerden die het einde van hun straf naderen – al is dat vaak relatief – en waar bijzondere aandacht wordt besteed aan de voorbereiding van hun terugkeer naar de vrije samenleving.

We parkeren de auto aan een omheining en ontmoeten daar de twee medewerkers van The Message met wie Lin had afgesproken. Ik laat mijn telefoon in de auto. Samen stappen we via een hek in de omheining het complex binnen. De bewakers in het gebouwtje achter het hek komen even door het raam kijken als ze ons zien. Ze wuiven naar ons en wij wuiven terug. Bij een bewaker in een hokje aan een tweede hek moeten we onze naam in een boek schrijven en registreren. De man kijkt niet naar wat we schrijven en vraagt ons ook niet wie we zijn. Hij maakt grapjes met de mannen van The Message en praat met ons over het weer. Wij horen erbij. We wandelen het domein binnen voorbij enkele blokken waarin het gevangenispersoneel werkt. Ik zie een bewaker in bruine kledij met een herdershond. We gaan de afdeling binnen waar we moeten zijn. Het is er druk aan de ingang want net op dat moment komt een grote groep gedetineerden aan. We worden gevraagd even opzij te gaan, maar gaan uiteindelijk gewoon samen en tussen de gedetineerden naar binnen. Een bewaker houdt mij in de menigte even staande en vraagt: "no cell phone?". Ik antwoord van niet waarna hij mij toch aan een minimale fouillering onderwerpt. Iedereen is vrolijk in de gangen. De bewakers schudden ons de hand en maken grapjes. Enkele van de gedetineerden lachen ook naar ons, en vooral naar Lin, ook omdat een aantal van hen haar herkent van eerdere bezoeken. In de gangen hangen overal schilderijen

29 Het gaat ongeveer om 40% van de gedetineerden. Zie E. CAMERON, "The crisis of criminal justice in South Africa", *South African Crime Quarterly* 2020, afl. 69, 4.

30 L. MUNTINGH, *op. cit.*, 38.

31 L. MUNTINGH, *op. cit.*, 38.

32 L. MUNTINGH, *op. cit.*, 39.

33 L. MUNTINGH, *op. cit.*, 39-42.

van gedetineerden. Lin toont mij het schilderij van Mario, die ik later op de reis nog zal ontmoeten.

Vanuit de gangen bereiken we een kleine binnenkoer met in het midden wat gras en tuin. Eromheen zie ik een ruimte waar een 20-tal gedetineerden samen verblijven. In mijn beleving verblijven hier wel erg veel mensen samen in één ruimte. Ik zal later zien dat dit de norm is in Zuid-Afrika. Enkel wie een tuchtstraf heeft gekregen of omwille van veiligheidsredenen van anderen afgezonderd moet worden, wordt alleen opgesloten. Opgesloten worden in Zuid-Afrika doe je in de regel samen met tientallen anderen mensen. Ik zie door de ramen veel activiteit in de verblijfsruimte. Maar ook buiten is er veel beweging. Een aantal gedetineerden loopt snel rondjes rond de binnenkoer.

Het lokaal waar we de sessie van The Message zullen volgen geeft ook uit op de binnenkoer. Het is een soort klaslokaal met banken en tafels. Samen met een twintigtal gedetineerden gaan Lin en ik het lokaal binnen. De sfeer is erg ontspannen en we worden hartelijk begroet. De gedetineerden dragen allemaal donkerblauwe gevangenskledij en een bordeaux fleece. Het is best koud in het lokaal. Naast Lin en ik is er nog iemand met een blanke huid in het lokaal. Het is de man die de sessie zal leiden. Ook hij houdt zijn dikke blauwe jas de hele tijd aan. De sessie begint met een gebed van een van de gedetineerden waarin ook Lin en ik welkom worden geheten en met gezang van gedetineerden. Ze zingen allemaal zonder uitzondering uit volle borst mee in een meerstemmig lied. Het is prachtig en ze genieten er zelf zichtbaar van. Het is duidelijk dat ze dit veel vaker doen. De gedetineerden hebben allemaal een bijbeltje bij en een kleine cursusbundel die ze van The Message hebben gekregen. Er wordt lesgegeven. De gedetineerden zijn allerminst passief. Ze luisteren, antwoorden wanneer vragen worden gesteld en stellen zelf vele vragen. Ze kennen elkaar goed. De sessie van vandaag wil hen een aantal waarden aanreiken en vaardigheden aanbieden

die hen zouden moeten wapenen voor wat er op hen afkomt als ze de gevangenis kunnen verlaten. Het woord van god is daarbij belangrijk, net zoals de geest die hen een moreel kompas zal geven. Er wordt gepraat over de mogelijkheid om te kiezen voor het goede en de hulp die god daarbij kan geven. En over hoe god altijd wil helpen voor wie daarvoor open staat. Een gedetineerde vraagt of dit voor iedereen geldt ongeacht wat hij gedaan heeft. Hij leest een passage uit de bijbel voor waarin staat dat wie god de rug toekeert, niet meer terug kan (en in de hel terecht komt). Is er na de vreselijke feiten die hij heeft gepleegd, ook voor hem nog een weg terug? En hoe moet hij die weg vinden? En wat moet hij doen als hij vrij komt? Met wie moet hij (niet) omgaan? Waar moet hij naartoe? Zal hij niet onmiddellijk in zijn oude leven en (criminele) gewoontes hervallen en opnieuw in de gevangenis belanden?

De facilitator zegt dat de gedetineerden zich op god moeten verlaten als ze de gevangenis mogen verlaten en resoluut voor het goede moeten kiezen. De gedetineerde knikt en schrijft iets op. Als hij hier buiten wandelt zal hij wellicht helemaal alleen zijn weg moeten zoeken. Met in zijn rugzak het geloof in een god die hem de weg zal wijzen.

Het tweede deel van de ochtend sessie wordt gevuld met de verdere voorbereiding van een avond waarop de gedetineerden voor een publiek – de zaal waar het event gepland is zou een capaciteit van 1000 personen hebben – over zichzelf en hun misdrijven zullen spreken. Een nieuwe begeleider leidt de sessie en een van de deelnemers overloopt de lijst van wie tot nog toe heeft toegezegd om op die avond te spreken. Er wordt gejuicht en gefloten wanneer twee nieuwe vrijwilligers zich aanmelden. Er is nog tijd voor twee deelnemers om te oefenen voor wat zij op die avond zullen vertellen. Ik hoor twee al goed ingestudeerde speeches van deelnemers die onverbloemd uitleggen wat ze hebben gedaan en wat ze graag zouden willen zijn en worden (en niet meer willen doen). Ik hoor

verhalen over de vreselijke dingen die ze hebben gedaan (levensdelicten en seksuele delicten) en luister naar wat ze over zichzelf en de wereld buiten te vertellen hebben.

Nadat de sessie wordt afgerond en er opnieuw gebeden en gezongen is, nemen Lin en ik afscheid. Een van de deelnemers aan de sessie zal ons nu verder in de gevangenis rondleiden. De jonge man is duidelijk de leider van de groep gedetineerden. Hij is atletisch gebouwd en de grootste van de groep. De koude lijkt hem niet te raken. Terwijl wij ons warm trachten te houden met jassen en truien, draagt hij de hele ochtend zowel binnen en buiten niet meer dan een hemdje met korte mouwen. Hij toont ons de ruimte waar hij samen met een vijftiental anderen verblijft. Alles is bijzonder netjes. Op de stapelbedden zijn de lakens als waaiers opgeplooid. Dit is de kamer van de voetballers (al blijken er ook andere sporters te verblijven). Op het voetbalproject zijn ze in Drakenstein best trots. Daarvoor geselecteerde gedetineerden uit de Omega-sessie vormen samen een voetbalteam dat in de plaatselijke competitie aantreedt.

Ook anderen van de sectie doen activiteiten, zoals zingen in het plaatselijke koor, buiten de gevangenis. Onze gids stelt ons voor aan een Vietnamese gedetineerde op de kamer. De man vertelt ons dat hij de taal niet kende toen hij in de gevangenis belandde en dat hij Hindoe was. Maar nu heeft hij god gezien en is hij gelovig. De Zuid-Afrikaanse braai vindt hij ondertussen fantastisch. De verblijfsruimte heeft eigen douches, een wasruimte en toiletten. De deur van de wasruimte gaat open en een halfnaakte blanke jongeman met een handdoek wil binnenkomen maar schrikt als hij ons ziet (en vooral Lin). Hij gaat snel terug en komt niet meer buiten zolang wij er zijn. Het is de enige blanke man die ik tijdens mijn bezoeken in de gevangissen zal zien. Zijn witte vel steekt schril af in de omgeving.

Onze gids toont ons de eet- en werkkruimte verder op de binnenkoer. Er

hangen veel voetbaltruitjes aan de muur. Als we de bibliothecaresse passeren, spreekt onze gids haar aan over een blanke veroordeelde die recent op Drakenstein is aangekomen. Een blanke gedetineerde is hoe dan ook een curiositeit, maar hier gaat het om een veroordeelde waarvoor erg veel media-aandacht is geweest. De man had voorgehouden dat een zwarte man met een bijl drie van zijn familieleden had gedood, maar uiteindelijk bleek hij zelf de dader. De bibliothecaresse zegt tegen onze gids dat de man in Drakenstein veel boeken leest, maar verder onuitstaanbaar is. Ze gooit haar pen op de grond om haar afkeer voor de man te onderstrepen.

Onze gids vertelt ons nadien over zichzelf. Als dertiger zit hij al sinds zijn 19de een levenslange gevangenisstraf uit. Hij hoopt evenwel binnen een aantal jaren vrij te kunnen komen. Hij heeft nu een vriendin buiten en zegt dat hij er ook voor haar nog iets van wil maken.

Hij komt uit een grote familie, maar krijgt amper bezoek. Als hij vrijgelaten zou worden, wil hij iets doen waarbij hij zijn talent als spreker kan gebruiken. Wat dat zou kunnen zijn, weet hij evenwel niet. Hij zegt dat behalve zijn vriendin buiten eigenlijk niemand op hem zit te wachten.

Het is lunchtijd en het moment voor ons om afscheid te nemen en te vertrekken. We lopen de gangen door en wandelen buiten naar het huisje bij het hek waar we ons bij aankomst hebben geregistreerd. Ook nu is de bewaker niet geïnteresseerd in wie we zijn of wat we in zijn boek schrijven.

We lopen gewoon door naar het tweede hek en wuiven opnieuw naar de mannen binnen. Als we aan het einde van de oprijlaan aan de straat komen, opent de bewaker daar de slagboom zonder ons iets te vragen. Het regent nog steeds pijpenstelen.

Voorberg

In de buurt van Porterville, op zowat anderhalf uur rijden van Stellenbosch, ligt de Voorberg gevangenis. Deze gevangenis is gebouwd in de jaren 1990 om de overbevolkte gevangenissen in de Westkaap te ontlasten. De gevangenis is ondertussen zelf behoorlijk overbevolkt. Volgens het unit-systeem van de DCS bevat elke eenheid maximaal 240 gedetineerden. Op het moment van ons bezoek verbleven in elk van de vier eenheden van Voorberg tussen de 360 en 400 gedetineerden.³⁴

Onderweg heeft het (alweer) de hele tijd hard geregend. Het lijkt wel of de grote droogte die het land de maanden voordien heeft geteisterd nu gecompenseerd moet worden met een zondvloed. De Voorberg gevangenis bevindt zich in een prachtige omgeving met veel natuur en groen. De gevangenis zelf bevat grote lappen land. Het duurt een poosje vooraleer we na het passeren van de hoofdingang de gevangenisgebouwen bereiken. Samen met ons komt een busje aan met een achttal gedetineerden. Aan het gereedschap te zien dat ze bij hebben, zijn ze op de akkers aan het werk geweest. Een medewerkster van de directeur komt ons buiten ophalen. Ook in deze gevangenis moeten we onszelf registreren in een boek. Ook hier kijkt de bewaker niet wat we in dit boek schrijven. Er wordt geen identificatie gevraagd. We worden wel oppervlakkig gefouilleerd en gevraagd of we een telefoon mee hebben.

De directeur van de gevangenis vertelt ons dat hij al meer dan dertig jaar in de DCS aan de slag is en ondertussen zowat alles heeft meegemaakt. Hij stelt voor om eerst met hem de gevangenis te bekijken en nadien nog even na te praten. Op de rondgang door de gebouwen praat de man eigenlijk alleen met Lin. Het lijkt wel alsof hij de gevangenis vooral aan zijn landgenote

wil tonen en uitleggen. De man vertelt ons dat er momenteel in alle units en secties samen 1700 mensen in zijn gevangenis verblijven. Dat is veel te veel. Onze eerste stop is het onthaalcentrum waar de inkomende gedetineerden de eerste maand verblijven. Het is de bedoeling hen gedurende die periode te observeren zodat een specifiek detentietraject kan worden opgestart. Hij legt ons uit dat hier ook een psychologisch verslag van de gedetineerde wordt opgemaakt. Psychologen of daarvoor opgeleid personeel hebben ze daarvoor niet in dienst. Hier doet iedereen blijkbaar alles. De directeur zegt ons dat we ons niet teveel van dat verslag moeten voorstellen. Uiteindelijk is het profiel dat van de gedetineerde wordt gemaakt niet veel meer dan een oplijsting van de straffen die hij heeft gekregen en de misdrijven waarvoor hij werd veroordeeld.

We wandelen verder door de gangen en krijgen achtereenvolgens de keuken, een klaslokaal en de bibliotheek te zien. Van het bezoek van de keuken onthoud ik dat het gevangenispersoneel in geen geval van de gevangeniskeuken mag mee-eten. Wat in de gevangenis wordt klaargemaakt is enkel voor gedetineerden. Wat de reden daarvan is, komen we niet te weten. De bibliotheek wordt beschreven als de rustigste plek van de gevangenis. Hier komen zeer weinig gedetineerden. Volgens de directeur wordt er in de gevangenis zeer weinig gelezen. Op weg naar het cellulair gedeelte passeren we ook de gevangenskliniek. De kliniek zelf krijgen we niet te zien. We krijgen wel even de tijd om met vijf verpleegsters die samen een koffiepauze nemen van gedachten te wisselen. De vijf opgewekte dames blijken de enige verpleegsters te zijn voor de hele gevangenis. Naast hen is er nog een arts. Dat is bijzonder weinig voor 1600 mensen waarvan velen toch wel medische problemen hebben of in de gevangenis krijgen. Naar schatting zijn een op vier gedetineerden

34 L. VAN SCHALWYK, *op. cit.*, 108-133.

in Zuid-Afrikaans gevangenis HIV-positief.³⁵ Ook infectieziekten zoals TBC en hepatitis B en C hebben een zeer hoge prevalentie.³⁶ Heel veel gedetineerden lijden aan mentale stoornissen.³⁷

De directeur heeft voor ons ook een bezoek aan de cellen gepland. Zonder veel omhaal stapt hij met ons het cellengebied in en vraagt hij een bewaker om ons te vergezellen en een van de celdeuren voor ons open te maken. De verblijfsruimtes van de gedetineerden zijn hier heel anders dan wat ik in de Omega-sectie van Drakenstein heb gezien. Hier geven de celdeuren uit op een slecht verlichte gang in plaats van op een binnenkoer. De celruimte zelf is hier voller en veel minder verzorgd. Hier verblijven 28 mensen nagenoeg de hele dag samen. Als we binnenkomen, zitten de meeste gedetineerden op hun stapelbed. Van in waaiervorm beddengoed is hier geen sprake.

De directeur zegt niets tegen de gedetineerdengroep als we binnenkomen. Lin en ik begroeten de mensen. We worden aangekeken maar niet toegesproken. Enkelen beantwoorden onze groet met een knik. Het is duidelijk dat ook de gedetineerden niet weten wat er aan de hand is en wat de directeur met dit bezoek van plan is. Doordat de directeur zelf amper iets zegt, is het een zeer kort bezoek. Hij toont ons de ruimte en legt ons uit dat gevangenis in Zuid-Afrika er in de regel zo uitzien. De gedetineerden leven echt in groep en hebben in de verblijfsruimte hun eigen regels en gewoonten. Het gevangenispersoneel komt daar weinig in tussen. 's Nachts gaat hoe dan ook niemand de cellen binnen.

Wanneer we de verblijfsruimte weer

verlaten, vertelt de directeur ons spontaan over de impact van gevangenisbendes op het leven in de gevangenis. Lin en ik hadden heel wat gelezen over de zogenaamde genummerde bendes in Zuid-Afrikaanse gevangenis. Zij had eerder een ex-lid van de 28-bende gesproken en we zouden enkele dagen later samen een ontmoeting hebben met een iemand die tot de 26-bende had behoord. De bendes met de namen 26, 27 en 28 zijn in nagenoeg alle Zuid-Afrikaanse gevangenis actief. Wie in de gevangenis belandt kan moeilijk aan hen ontkomen. Ofwel word je gerekruteerd als een nieuw lid, ofwel word je gemarginaliseerd en misbruikt. De bendes kennen eigen (initiatie)rituelen en hebben een strakke paramilitaire structuur met eigen regels en handhaving. De bendes hebben een eigen parlement, rechtssysteem, straffen, territoria en economische activiteiten.³⁸ In de gevangenis bepalen en beheersen de bendes veel van de activiteit. Zij zijn ook verantwoordelijk voor een zeer groot aandeel van gruwelijk fysiek en seksueel geweld in de gevangenis. Het behoren tot een zeer hechte groep waar je als lid waardering krijgt voor wie je bent of wat je doet, is voor veel gedetineerden zeer belangrijk. Velen beschouwen de gevangenis daardoor echt als hun thuis. Langdurige opsluiting maakt vaak onderdeel uit van een "normaal" levenspad. De passage in de gevangenis geeft hen de bizarre mogelijkheid om opgenomen te worden in een grote groep van lotgenoten en daaraan zin te ontleen.

De directeur vertelt ons dat het gevangenispersoneel vooral alert moet zijn om niet het slachtoffer te worden van een steekpartij. Bij de initiatie of bevordering als bendelid wordt vaak de opdracht gegeven om een bepaald

lid van het gevangenispersoneel te verwonden of te doden. Waarom een bepaalde bewaker wordt uitgepikt is niet duidelijk. Het is perfect mogelijk dat de beambte met de beste relatie met de gedetineerden als slachtoffer wordt aangeduid en plots wordt aangevallen door een gedetineerde waar hij een dag voordien heel goed en fijn mee heeft samen kunnen werken. De directeur zegt dat hij zelf ook al het slachtoffer is geweest van een steekpartij, maar dat het bij hem beperkt is gebleven tot wat snijwonden. Andere collega's hebben minder geluk gehad en zijn in het ziekenhuis beland. Sommigen van hen zijn zelfs overleden aan de gevolgen van de steekpartij. Wanneer we terugwandelen naar het kantoor van de directeur, kruisen we een aantal gedetineerden op de gang. Een van hen heeft fel rood gestifte lippen en wiegt heel hard met de heupen. De secretaresse van de directeur heeft een foto toestel bij en neemt af en toe een foto van ons bezoek. De gedetineerde poseert voor de vrouw en vraagt om een foto te nemen. De secretaresse negeert de hele scène en wandelt de gedetineerde gewoon voorbij. De directeur vertelt ons dat sommige gedetineerden expliciet een vrouwenrol opnemen en zo een eigen plaats en ook wel wat bescherming vinden in de harde gedetineerdenwereld. Sommige gedetineerden zijn trans personen. Dat staat ook op de deur van de verblijfsruimtes vermeld: 36 mannen en één trans persoon. De nabespreking met de directeur is vrij kort. Hij ziet zijn job vooral als het opsluiten van mensen. Jazeker, er zijn mogelijkheden om iets te doen tijdens de detentie. Sommige gedetineerden werken op het land, sommigen leren lezen en schrijven en anderen doen aan sport. Maar veel maakt dat allemaal niet uit. Wie de gevangenis verlaat, komt er meestal

35 J. GOW, B. GRANT en M. COLVIN, "Socio-economic characteristics of HIV in a South African prison", *International Journal of Business and Management* 2012, 31; K. STEVENSON, L. PODEWILS, V. ZISHIRI, K. CASTRO en S. CHARALAMBOUS, "HIV prevalence and the cascade of care in five South African correctional facilities", *PLoS ONE* 2020, <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0235178>.

36 A. SHARP, J. TRAVIS DONAHOE, A. MILLEKEN, J. BAROCIO, S. CHARALAMBOUS en Z. MCLAREN, "Do incarcerated populations serve as a reservoir for tuberculosis in South Africa?", *American Journal of Tropical Medicine and Hygiene* 2018, 1390-1396.

37 L. VAN SCHALWYK, *op. cit.*, 108-136.

38 D. PINNOCK, *Gang town*, Kaapstad, Tafelberg, 2016, 312 p.

vrij snel terug. Vrijgelatenen maken volgens de directeur heel vaak slechte keuzes wanneer ze buiten komen. Ze gaan onmiddellijk terug naar waar de problemen voor hen zijn begonnen en belanden terug in de criminaliteit. "Ze kunnen ook nergens anders naartoe, natuurlijk", voegt de directeur er aan toe.

De cirkel doorbroken?

Op een van de laatste dagen van mijn reis hebben Lin en ik afgesproken met Mario. Lin heeft Mario eerder leren kennen en beschouwt hem en zijn vrouw ondertussen als vrienden. Mario heeft in 2012 de gevangenis (voorwaardelijk) verlaten na een veroordeling voor tientallen vaak heel zware misdrijven, inclusief levensdelicten. Mario is zoals zoveel langgestraften opgegroeid in de Cape Flats aan de rand van Kaapstad. Vanaf het begin van 20ste eeuw ontstonden op die vlakten enkele vooral zwarte gemeenschappen. De grote uitbreiding vond plaats toen in de jaren 1950 de Groepsgebiedenwet niet-blanken uit de centrale delen van Kaapstad weerde. Vooral de zogenaamde 'gekleurde' (*coloured*) gemeenschap werd zo samengebracht op tot dan vrijwel onbewoonde vlaktes buiten Kaapstad in al dan niet door de overheid aangelegde townships. Sindsdien is de populatie op de Flats sterk gegroeid en gediversifieerd. De mensen die er wonen zijn doorgaans arm en de werkloosheidsgraad is er bijzonder hoog. Gangsterbendes, met banden met de genummerde gevangenisbendes, zwaaien er de plak. De Cape Flats staan gekend als een van de meest gewelddadige en gevaarlijke plaatsen van Zuid-Afrika. Mario's moeder was vijftien toen hij geboren werd. Hij is opgevoed door zijn grootmoeder. Zijn vader was afwezig. Hij groeide op in een omgeving van geweld en werd er deel van. Op zijn 18de werd hij gearresteerd, vervolgd voor meer dan 50 misdrijven, en in Pollsmoor opgesloten. Daar werd hij ook bendelid

van de 26-bende. In zijn nek staat nog steeds "The killer" getatoeëerd. Het laatste gedeelte van zijn effectieve straf zat Mario in Drakenstein uit. Toen hij na een vechtpartij alleen in de strafcel zat opgesloten, zou hij plots tot inzicht zijn gekomen en zijn leven een andere wending hebben gegeven. Op het internet kan je een filmpje van Mario terugvinden waarin hij uitlegt hoe hij begeistert werd door god en van dan af besloot voor het goede te kiezen.³⁹ En blijkbaar is dit bij Mario ook gelukt. Hij is sinds 2012 in elk geval niet meer naar de gevangenis teruggekeerd. Hij engageert zich sterk om gedetineerden die de gevangenis verlaten, opvang te geven en hen na hun vrijlating met raad en daad bij te staan. Voor dat werk krijgt hij af en toe subsidies en andere vormen van ondersteuning. Hij houdt daar niet veel van over. Verder geeft hij lezingen aan organisaties en in scholen over wat hem is overkomen en over zijn geloof in de mogelijkheid om te veranderen. En over de hoop. Ondertussen is Mario ook getrouwd en vader van een dochter. Lin heeft met Mario afgesproken dat wij hem en zijn echtgenote bij hem thuis zouden afhalen. Mario woont met zijn kleine gezin bij de familie in. Met wat hij verdient, kan hij zich geen eigen woonst veroorloven. Lin is opgegroeid in Stellenbosch en vindt gemakkelijk haar weg naar de wijk waar Mario woont. Het is opmerkelijk hoe sterk het uitzicht van deze wijk verschilt van het stadcentrum enkele honderden meters verderop. De huisjes in de straat zijn heel wat minder robuust en toegerust dan om de hoek. Lin en ik lijken de enige blanken hier op straat. We worden zeer hartelijk ontvangen door Mario en zijn echtgenote en voorgesteld aan de hele familie. We krijgen een drankje. De televisie staat luid en er is sport te zien. Terwijl Lin met zijn echtgenote optrekt, heeft Mario vooral aandacht voor mij. Hij is erg geïnteresseerd in wie ik ben en wil graag weten hoe ik in het leven sta. En of ik vrouw en kinderen heb en hoe ik tegen vaderschap aankijk. Zelf

praat hij graag en veel over zijn familie, vrouw en kind. Hij herhaalt vele keren dat hij dit als kind niet heeft gekend. En dat hij daarin helemaal geen uitzondering was. Waar hij is opgegroeid zijn vaders bijna altijd afwezig. Kinderen groeien op bij hun moeders of bij een ver familielid. Maar voornamelijk op straat. Mario vertelt mij dat hij eigenlijk van zijn twaalfde op straat leefde. En hoe hij daar als lefgozer vrij snel uitgroeide tot iemand die iets te betekenen had. Als gangster natuurlijk. Hij wil zijn dochter daar graag zo ver mogelijk van weg houden. Al komt het harde en wrede leven van de straat ook nog steeds dichtbij. Hij vertelt mij dat op de plaats waar ik sta op enkele meters van zijn voordeur, vorige week nog iemand werd gedood. Wanneer we later met ons vieren het gesprek in een restaurant verderzetten, blijft de constellatie dezelfde: de vrouwen praten met de vrouwen en de mannen met de mannen. Lin zal in haar boek uiteindelijk niet over onze ontmoeting met Mario schrijven. De banden met hem en zijn familie zijn daarvoor te intens en persoonlijk. Maar ze zal mij later vertellen dat ze ook helemaal niets had om over deze ontmoeting te schrijven aangezien Mario nagenoeg enkel met mij heeft gesproken. Mario is een aangename gesprekspartner. Hij praat zeker niet alleen over zichzelf en is een goede luisteraar. Hij vraagt mij herhaaldelijk hoe ik de dingen "als vader" zie en beleef.

Het restaurant dat Lin had geboekt, vindt Mario wat chique en hij lacht met de decoratie en de verschillende soorten bestek. Toen we het restaurant binnenkwamen zag ik de zwarte ober zichtbaar opschrikken toen hij Mario zag. Met zijn opmerkelijke tatoos en verwijderde voortanden ziet Mario er helemaal uit als een gangster. Mario zag de reactie natuurlijk ook en grijnsde naar de man. De ober weet duidelijk niet goed hoe hij zich moet gedragen. Wanneer hij later de menukaarten aan tafel komt afgeven, blijkt hij geen kaart voor Mario mee te hebben. Pas als ik erom vraag, brengt

39 M. ROUSSEAU, *Learning to live by the spirit*, 2017, <https://realdeal.org.za/product/learning-to-live-by-the-spirit/>.

hij een bijkomende kaart.

Mario vertelt mij tijdens de lange lunch over zijn levenspad. Hij vertelt daarbij ook over zijn leven als gangster en beschrijft mij in detail een aantal van de misdrijven die hij heeft gepleegd. Hij zegt mij herhaaldelijk dat hij niets voelde bij het geweld dat hij heeft gepleegd. Zelfs niet toen hij mensen heeft gedood. Dat was deel van zijn leven en van wie hij was. Zijn levensstijl gaf hem (veel) geld en aanzien in de gemeenschap. Voor familie of echte relaties met verwanten had hij geen interesse of tijd. Hij raasde door het leven. Het enige spoor dat hij naliet was dat van misdaad en pijn. Ik vraag hem hoe het komt dat zijn leven er nu helemaal anders uitziet. De gevangenis was voor hem zeker geen keerpunt. Mario groeide ook in Pollsmoor al vrij snel uit tot een van de leidende figuren van bende 26 en ging eigenlijk in de gevangenis gewoon verder met wat hij voordien deed. Dan vertelt hij mij het verhaal dat ik ook in zijn getuigenis op het internet had gezien: nadat hij in Drakenstein god had ontdekt, werd plots alles anders voor hem. De retoriek van zijn verhaal is niets anders dan dat van een openbaring of verlossing. Volgens hem is hij op dat ene moment echt helemaal veranderd. Hij zegt dat hij vanaf dan wel kon voelen, spijt betonen en liefhebben. En geloven. Geloven in een god en geloven in de mogelijkheid om andere paden in het leven in te slaan.

Mijn levensbeschouwing staat te ver af van die van Mario om dat verhaal goed te kunnen begrijpen en te plaatsen. Ik zeg hem dat ook. “En toch is het zo”, antwoordt hij mij. De weg die hij nadien heeft afgelegd, spreekt natuurlijk voor hem. Mario is in plaats van een gevreesd gangster nu echt een geëngageerde begeleider van ex-gedetineerden en familieman geworden. Mario straalt kracht en hoop uit. Hij is opnieuw een rolmodel geworden, maar dan van een heel andere orde

dan vroeger.

Ik blijf het een uitzonderlijk verhaal vinden. Dat is het evenwel niet. Wel meer ex-gedetineerden geven zin en inhoud aan hun verleden en toekomst via een zogenaamd *redemption script*.⁴⁰ In Zuid-Afrika blijkt dit narratief best wel veel voor te komen en op behoorlijk wat publieke waardering en ondersteuning te kunnen rekenen. Hoewel de verhalen en narratieven in de meeste gevallen authentiek zijn – en dat lijkt bij Mario zeker het geval – geven ze volgens sommigen het Zuid-Afrikaanse gevangeniswezen een legitimiteit die het niet echt verdient. Door nadrukkelijk aan te geven dat de verlossing tijdens een gevangenisstraf is gekomen, lijkt het alsof die verandering er ook door die opsluiting is gekomen. Op die manier dreigen de dieper liggende problemen van het Zuid-Afrikaanse gevangeniswezen en het onvermogen om mensen in die context een echt perspectief op resocialisatie te geven, uit het gezicht te verdwijnen.⁴¹ De kans dat iemand helemaal uit zichzelf – of ten gevolge van een openbaringservaring – plots helemaal verandert, lijkt mij erg klein. De gesprekken met de gedetineerden in Drakenstein leerden mij dat velen de gevangenis helemaal niet anders verlaten dan ze zijn binnengekomen. Ze kunnen ook na hun straf meestal nergens anders naartoe dan daar waar ze vandaan zijn gekomen. Het zijn dan ook steeds dezelfde (soort) mensen die telkens opnieuw terugkomen. Een gevangenisstraf op zich biedt weinig mogelijkheden om die cirkel te doorbreken. Zeker, er worden hier en daar initiatieven opgezet om op de een of andere manier een opening te creëren. Maar ik hoorde toch dat de vrijgelatenen vooral op zichzelf en hun geloof moeten vertrouwen om verandering te realiseren. Dat lijkt mij gezien de context waarin velen zijn opgegroeid en moeten leven, bijzonder moeilijk. Mario geeft natuurlijk wel hoop en toont dat het op een of

andere manier toch mogelijk is. Het feit dat hij inzet op het opvangen van ex-gedetineerden in een poging om hen ook daadwerkelijk de mogelijkheid te geven om hun leven een andere wending te geven, illustreert dat er ook volgens hem meer nodig is dan een openbaring alleen.

Zuid-Afrika is een land dat van resocialisatie een erg belangrijke doelstelling van de gevangenisstraf heeft gemaakt. Wellicht zelfs nog meer dan elders wordt de resocialisatie centraal gesteld bij de uitvoering van de gevangenisstraf. Ik kan niet zeggen dat ik niets van die ambitie heb teruggezien bij mijn gevangenisbezoeken en gesprekken. Ik heb zelf vastgesteld dat door diensten binnen en buiten de gevangenis en door de gedetineerden zelf op die doelstelling wordt ingezet. Ik heb evenwel ook kunnen vaststellen dat die ambities in de huidige context tot zeer weinig resultaten kunnen leiden. De mensen die ik in de Zuid-Afrikaanse gevangenis heb ontmoet, zijn nagenoeg allemaal mensen uit weliswaar grote maar toch sterk gemarginaliseerde groepen van de samenleving met weinig toegang tot en perspectieven op een goed leven. Hun verblijf in de gevangenis heeft daar zeer weinig aan kunnen veranderen. Sommigen gaven zelfs expliciet te kennen dat de gevangenis een gewoon deel van hun leven is en dat ze tijdens de detentie nagenoeg hetzelfde leven in dezelfde gemeenschap blijven leiden. Hoe kan er in dergelijke omstandigheden sprake zijn om tijdens/door een gevangenisstraf te werken aan resocialisatie? Hoe kan men ambiëren om hen terug een plaats in de samenleving te geven wanneer ze er eigenlijk nooit één gehad hebben? Het Zuid-Afrikaans beleid heet gevangenis plaatsen van een nieuw begin. Dat is niet wat ik heb gezien.

40 S. MARUNA, *Making good: How ex-convicts reform and rebuild their lives*, Washington, American Psychological Association, 2001.

41 K. RAWLINGS, “Prison and the politics of the ‘redemption script’. A view from Johannesburg, South Africa” in M. MORELLE, F. LE MARCIS en J. HORNBERGER (eds.), *Confinement, punishment and prisons in Africa*, Abingdon, Routledge, 2021, 193-206.

De herroeping als pijnlijke ervaring: naar een nieuwe *pain*?

Audrey Teugels¹

Uit de literatuur blijkt dat de herroeping van een strafuitvoeringsmodaliteit (zoals bv. de voorwaardelijke invrijheidstelling (verder: VI)) een bijzondere pijnlijke ervaring is.²

Pijnlijke ervaringen tijdens een detentietraject of een strafuitvoeringsmodaliteit kunnen zeer uiteenlopend zijn: herhaaldelijke negatieve adviezen na het aanvragen van een strafuitvoeringsmodaliteit, onzekerheid intra- en extra-muros, stigmatisering, het leven met een groot aantal opgelegde voorwaarden, de constante controle en supervisie, enz.³

Daarenboven bestaat er een tendens om de emoties van veroordeelden te bagatelliseren waarbij hun ervaringen en belevingen worden geminimaliseerd.⁴

Dit artikel start met de definiëring van 'pain' in de context van het detentietraject, waarna een overzicht gegeven zal worden van de diverse *pains* en dimensies van *pain*. Na een korte tussentijdse conclusie, zal er stilgestaan worden bij het concept van de herroeping en het belevingsonderzoek hiernaar. Dergelijk

belevingsonderzoek is van belang om te tonen hoe de realiteit achter de tra- lies eruitziet voor veroordeelden.

Er zal ook aandacht besteed worden aan bestaand onderzoek en het belang van bijkomend onderzoek. Er wordt geëindigd met een korte conclusie.

Vooreerst is het van belang om aan te kaarten dat dit artikel kadert binnen een breder project, namelijk mijn doctoraatsonderzoek. In dit onderzoek zullen een aantal thema's centraal staan, namelijk: (1) het vraagstuk van beleving (wat o.m. de zogenaamde *pains* omvatten) en andersoortige ervaringen met het proces van *herroeping van strafuitvoeringsmodaliteiten*; (2) aspecten van (procedurele) rechtvaardigheid die meespelen in die beleving; (3) het proces van re-integratie en de bijhorende moeilijkheden, i.h.b. vragen m.b.t. *compliance/non-compliance*.

Deze thema's worden onderzocht aan de hand van semigestructureerde interviews met veroordeelden waarvan het elektronisch toezicht (verder: ET), de beperkte detentie (verder: BD) of de VI herroepen werd in 2019, 2020 of 2021 en die in één van de dertien deelnemende penitentiaire

inrichtingen verblijven.

Het detentietraject: pijnen en belevingen

Definiëring en kadering van pijn

Vooreerst in het van belang om het begrip pijn te definiëren. In dit artikel wordt de definitie van Christie gebruikt. Volgens Christie is pijn niet noodzakelijk beperkt tot het fysiek lijden van een individu, maar kan er ook gesproken worden van een mentale angst of een emotioneel trauma.⁵ Bovendien is de beleving van pijn volgens deze auteur individueel en subjectief. Pijn kan dus gedefinieerd worden als een subjectieve en negatieve ervaring van mentaal en/of emotioneel lijden als reactie op een negatieve of positieve stimulus. In de penologische literatuur wordt de term *pain* gebruikt in verschillende contexten. Er wordt in de volgende paragrafen een overzicht gegeven van de diverse *pains* die doorheen de jaren het licht zagen. Vervolgens zullen de verschillende dimensies van *pain* beschreven worden aan de hand van de bijdrages van Crewe⁶ en Sexton⁷.

De *pains of imprisonment*

De studie van de *pains of imprisonment*

1 Doctoraatsonderzoeker verbonden aan het Leuvens Instituut voor Criminologie (LINC) van de KU Leuven

2 L. DIGARD, "When legitimacy is denied: Offender perceptions of the prison recall system", *Probation Journal* 2010, 43-61; F.F. HOWARD, "The experience of prison recall in England and Wales", *The Howard Journal of Crime and Justice* 2019, 180-201; N. PADFIELD, "Recalling conditionally released prisoners in England and Wales", *European Journal of Probation* 2012, 34-35.

3 *Ibid.*

4 M. BOSWORTH, D. CAMPBELL, B. DEMBRY, S.M. FERRANTI en M. SANTOS, "Doing prison research: views from inside", *Qualitative Inquiry* 2005, 249-264.

5 N. CHRISTIE, *Limits to Pain: the Role of Punishments in Penal Policy*, Oxford, Martin Robinson, 1982, 9.

6 B. CREWE, "Depth, weight, tightness: revisiting the pains of imprisonment", *Punishment & Society* 2011, 509-529.

7 L. SEXTON, "Penal subjectivities: developing a theoretical framework for penal consciousness", *Punishment & Society* 2015, 114-136.

vindt haar oorsprong in Gresham Sykes' *'the Society of Captives'*⁸. Sykes probeerde een zo breed en volledig mogelijk overzicht te creëren van de elementen die de gevangenisstraf als punitief typeren. Voor Sykes bestaan de *pains* uit *'the deprivation and frustrations of prison life'* en bieden ze een kader voor het beschrijven van de uitdagingen van gevangenschap vanuit de beleving van de gedetineerden.⁹ Specifiek identificeerde Sykes¹⁰ vijf grote categorieën van deprivaties gelinkt aan de gevangenisstraf: de deprivatie van vrijheid, goederen en diensten, heteroseksuele contacten, autonomie en veiligheid. Deze deprivaties worden bepaald door het strafbeleid, het penitentiaire beleid, het gevangenisregime en de plaats die de gevangenis krijgt in de bredere samenleving. Volgens hem variëren de ervaren *pains* tussen beveiligde gesloten inrichtingen en open inrichtingen.¹¹ Volgens dezelfde logica, zullen de *pains* in een klassieke Ducpétiaux gevangenis verschillen van de *pains* ervaren in moderne gevangenissen met een (semi-)open regime of in detentiehuisen. Bovendien wordt er ook verwacht dat de *pains of imprisonment* zullen verschillen in functie van demografische kenmerken van de gedetineerden zoals gender, etniciteit en seksuele oriëntatie, gezien het effect dat deze kenmerken kunnen

hebben op iemands levenservaringen in een samenleving waar niet iedereen gelijkwaardig behandeld wordt.¹² Uiteindelijk bieden de *pains of imprisonment* een meer gestructureerde en genuanceerde woordenschat ter beschrijving van hoe het leven achter de tralies dagelijks ervaren wordt.¹³ Ze herinneren ons eraan dat detentie niet louter kan gezien worden als de deprivatie van vrijheid.¹⁴ Daarnaast geven ze ons een rijk en verdiepend uitgangspunt voor de stress die gepaard gaat met detentie, stellen ze ons in staat precies vast te stellen wat de gevangenisstraf zo pijnlijk maakt¹⁵ en bieden ze een conceptueel kader voor evaluatief onderzoek. Ook worden deze deprivaties volgens Hayes en Sykes¹⁶ regelmatig aangehaald in de strijd tegen povere detentieomstandigheden, maar ook in de strijd om recidive terug te dringen.

De klassieke *pains of imprisonment* van Sykes, ontwikkeld eind jaren 1950, werden door Crewe¹⁷ herzien. Dit leidde tot drie nieuwe *pains of imprisonment* gebaseerd op de idee dat moderne penale praktijken bijkomende lasten en frustraties met zich meebrengen. Een eerste *pain* betreft de *pain of indeterminacy*. Het betreft de emotie van onzekerheid die ervaren wordt naar aanleiding van de vooraf onbepaalde duur van de detentie, met

name in het kader van het al dan niet verkrijgen van strafuitvoeringsmodaliteiten. Een tweede *pain*, betreft de *pain of psychological assessment*. Deze *pain* heeft betrekking op het proces van de psychologische beoordeling van de veroordeelde. Het betreft een proces dat niet alleen zijn toekomst beïnvloedt, maar ook een impact heeft op zijn dagdagelijks leven. De derde en laatste nieuwe *pain*, betreft de *pain of self-government* waarbij veroordeelden slechts een beperkte mate aan autonomie krijgen om hun eigen gedrag te beheren en verantwoordelijk worden geacht voor de afloop.

De *pains* van niet-vrijheidsberovende straffen

Het is echter pas in de twee laatste decennia dat er enige poging ondernomen werd om de analyses inzake *pains* toe te passen op niet-vrijheidsbenemende straffen. Samengevat zou de literatuur rond de *pains of community penalties* tot dusver kunnen beschreven worden als de studie van de *pains of oversight*, waarbij de studie van de *pains* gelinkt wordt aan de controle en supervisie van de niet-vrijheidsbenemende straffen.¹⁸ Deze supervisie kan volgens Hayes verschillende vormen aannemen: een technologische supervisie, een menselijke supervisie of een combinatie

8 G.M. SYKES, *The Society of Captives. A study of a maximum security prison*, Princeton, Princeton University Press, 334 p.

9 G.M. SYKES, *op. cit.*, 64.

10 G.M. SYKES, *op. cit.*, 65-78.

11 V.L. SHAMMAS, "Penal subjectivities: developing a theoretical framework for penal consciousness", *Punishment & Society* 2014, 104-123; G.M. SYKES, *op. cit.*

12 B. CREWE, S. HULLEY, S. WRIGHT, "The gendered pains of life imprisonment", *British Journal of Criminology* 2017, 1359-1378.

13 D. HAYES, "Pain, harm, and punishment" in P. UGWUDIKE, H. GRAHAM, F. MCNEILL, P. RAYNOR, F. S. TAXMAN en C. TROTTER (eds.), *The Routledge Companion to Rehabilitative Work in Criminal Justice*, Londen, Routledge, 2019, 1042.

14 G.M. SYKES, *op. cit.*, 77-78.

15 R. JOHNSON en H. TOCH, *The pains of imprisonment*, Londen, Sage Publications, 330 p.

16 D. HAYES, "Pain, harm, and punishment", *op. cit.*, 1043; G.M. SYKES, *op. cit.*, 77-78.

17 B. CREWE, "Depth, weight, tightness: revisiting the pains of imprisonment", *op. cit.*, 509-529.

18 I. DURNESCU, "Pains of Probation: Effective Practice and Human Rights", *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology* 2011, 530-545; D. HAYES, "The impact of supervision on the pains of community penalties in England and Wales: An exploratory study", *European Journal of Probation* 2015, 85-102; R.R. GAINEY en B.K. PAYNE, "Understanding the experience of house arrest with electronic monitoring: an analysis of quantitative and qualitative data", *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology* 2000, 84-96; B.K. PAYNE en R.R. GAINEY, "Qualitative Assessment of the Pains Experienced on Electronic Monitoring", *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology* 1998, 149-163.

van beiden.¹⁹ De *pains of community penalties* reflecteren substantiële verschillen tussen vrijheidsbenemende en niet-vrijheidsbenemende straffen. Toch betwisten ze ook de opvatting dat niet-vrijheidsbenemende straffen 'zachtere' alternatieven betreffen die geen punitief karakter zouden hebben.²⁰

Hayes benadrukt drie grote verschillen tussen de *pains* van vrijheidsbenemende en niet-vrijheidsbenemende straffen.²¹ Ten eerste worden niet-vrijheidsbenemende straffen zoals ET en VI gekenmerkt door een minder objectieve deprivatie van vrijheid. Hoewel veroordeelden onder beide vormen van controle en begeleiding *pains* rapporteren met betrekking tot de vrijheidberoving, wordt deze deprivatie over het algemeen als minder belangrijk geacht dan andere *pains* bij niet-vrijheidsbenemende straffen.²²

Ten tweede beleven voorwaardelijk invrijheidgestelden duidelijke *pains* omwille van schaamte gelinkt aan hun levensstijl.²³ Deze *pains of rehabilitation* (cf. *infra*) alsook de *pains of desistance* (cf. *infra*), bestudeerd door Nugent en Schinkel²⁴, impliceren daarenboven ook dat *pains* niet gelijk te stellen zijn met het leed dat een straf met zich meebrengt.

Ten slotte is het karakter van niet-vrijheidsbenemende straffen volgens Hayes veel indringender dan een detentieperiode.²⁵ Hierdoor worden er nieuwe opportuniteiten gecreëerd voor *pains* omwille van de interactie tussen het penale en het sociale leven.²⁶ Shammass beschreef daarenboven een aantal *pains of freedom*, verwijzende naar het typische lijden bij straffen die minder vrijheidsbenemend zijn.²⁷ Anderzijds benadrukten Payne en Gainey dat een groot aantal van de *pains* beschreven door Sykes ook ervaren worden door veroordeelden in ET met een aantal bijkomende *pains*. Ten eerste is er de impact van het ET op de familie van de veroordeelde. Ten tweede worden veroordeelden in ET vaak gedwongen om te kijken hoe anderen zich engageren in activiteiten waar ze zelf graag aan zou willen deelnemen, terwijl dit onmogelijk wordt gemaakt door de voorwaarden gekoppeld aan de modaliteit. Ten slotte is er de impact van het dragen van de enkelband zoals bv. de verplichting tot het dragen van een lange broek of het ongemakkelijke gevoel dat er mee geassocieerd wordt.²⁸ Deze wederzijdse blootstelling en koppeling tussen de strafrechtelijke en sociale context ondermijnt de traditionele opvatting dat een straf enkel plaatsvindt los

van het sociale leven van de veroordeelde en onthult een complex web van interacties tussen actoren belast met de controle en het toezicht van de veroordeelden en actoren uit de hulpverlening. De *pains of probation*²⁹, de *pains of community penalties*³⁰ en de *pains of desistance*³¹ benadrukken de wijze waarop actoren uit de strafuitvoering actief bijdragen aan de ervaringen van de veroordeelden. In voorkomend geval betreffen het veroordeelden die in het systeem zitten, niet gedetineerd zijn, maar ook niet volledig in vrijheid gesteld zijn en dus in een overgangperiode vertoeven. Bijgevolg is het niet mogelijk om de klassieke *pains of imprisonment*, gekoppeld aan detentie, los te koppelen van de andere *pains*.³² Dit betekent niet dat *community-based pains* erger zijn dan detentie, dit betekent enkel dat ze verschillend zijn, waarbij meer aandacht zou moeten besteed worden aan de manier waarop veroordeelden hun straf ervaren.³³

De *pains of reentry*

De laatste jaren werd er nog een stap verder gegaan in het toepassen van *pain*-gerelateerde analyses. In 2019 beschreef Durnescu de *pains of reentry* (pijnen van re-integratie). Dit betreffen obstakels of frustraties die door de

19 D. HAYES, "Pain, harm, and punishment", *op. cit.*, 1043.

20 D. HAYES, "The impact of supervision on the pains of community penalties in England and Wales: An exploratory study", *op. cit.*, 85-102; D. HAYES, "Proximity, pain and state punishment", *Punishment & Society* 2017, 235-254.

21 D. HAYES, "Pain, harm, and punishment", *op. cit.*, 1043.

22 D. HAYES, "The impact of supervision on the pains of community penalties in England and Wales: An exploratory study", *op. cit.*, 93; B.K. PAYNE en R.R. GAINNEY, *op. cit.*, 155.

23 D. HAYES, "Pain, harm, and punishment", *op. cit.*, 1043.

24 B. NUGENT en M. SCHINKEL, "The pains of desistance", *Criminology and Criminal Justice* 2016, 568-584.

25 D. HAYES, "The impact of supervision on the pains of community penalties in England and Wales: An exploratory study", *op. cit.*, 96.

26 D. HAYES, "Pain, harm, and punishment", *op. cit.*, 1043.

27 V.L. SHAMMAS, "The pains of freedom: Assessing the ambiguity of Scandinavian penal exceptionalism on Norway's prison island", *Punishment & Society* 2014, 104-123.

28 B.K. PAYNE en R.R. GAINNEY, *op. cit.*, 153.

29 I. DURNESECU, "Pains of Probation: Effective Practice and Human Rights", *op. cit.*, 530-545.

30 D. HAYES, "The impact of supervision on the pains of community penalties in England and Wales: An exploratory study", *op. cit.*, 85-102.

31 B. NUGENT en M. SCHINKEL, *op. cit.*, 568-584.

32 D. HAYES, "Proximity, pain and state punishment", *op. cit.*, 235-254.

33 I. DURNESECU, "Pains of reentry revisited", *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology* 2019, 1482-1498; R.R. GAINNEY en B.K. PAYNE, *op. cit.*, 84-96.

veroordeelden worden gerapporteerd voor en na hun invrijheidstelling.

Vooraleer er wordt ingegaan op deze *pains of reentry*, wordt er een kritische blik geworpen de toekenning van VI in België. Beyens en Maes wijzen op de moeizame 'weg der geleidelijkheid' die het toekenningsproces van VI kenmerkt.³⁴ De talrijke obstakels waarmee veroordeelden in dit proces te kampen krijgen staan volgens hen in schril contrast tot de perceptie dat VI aan alle veroordeelden toegekend zou worden op één derde van hun straf. Dit vertaalt zich in een steeds strenger wordend wettelijk kader betreffende de toekenning van strafuitvoeringsmodaliteiten (door de strafuitvoeringsrechtbank (verder: SURB)), wat leidt tot meer onzekerheid voor de betrokken gedetineerden. Deze onzekerheid is ook terug te vinden in de onderzoeken van Durnescu, Griffin en Healy.³⁵

Een aantal voorbeelden van de *pains* gekoppeld aan re-integratie (intra- en extra-muros) betreffen volgens Durnescu: de aanpassing aan de nieuwe omgeving, de sociale isolatie, stigma, instabiliteit en verleiding. Deze *pains* bleken universeel te zijn. Stigma, mislukkingen, wanhoop en een tekort aan sociale steun worden universeel aangehaald in de verhalen van ex-gedetineerden wanneer ze worden bevraagd over hun re-integratie.³⁶ Een aantal andere geïdentificeerde *pains* bleken echter

contextgebonden te zijn gezien de studie van Durnescu plaatsvond in Roemenië. Dit betreffen bijvoorbeeld de *pains* met betrekking tot armoede en het bestrijden van de bureaucratie.³⁷ In het kader van deze specifieke studie geeft Durnescu aan dat niet alle *pains* even duidelijk aanwezig zijn in elke fase van de re-integratie. Zo kunnen een aantal *pains* enkel actief aanwezig zijn in de eerste maanden na invrijheidstelling en anderen pas later in het re-integratietraject ontstaan.³⁸ Sociale, persoonlijke, culturele en economische eigenschappen spelen een fundamentele rol in het al dan niet aanwezig zijn van de specifieke *pains* op een specifiek moment.

Ook Griffin en Healy pasten de reeds bestaande *pains* toe, deze keer op veroordeelden op weg naar VI.³⁹ Hun analyse toont aan dat er drie grote *pains* beleefd worden door deze groep veroordeelden. Ten eerste de *deprivation of autonomy*⁴⁰, met name het ontzeggen van de autonomie van gedetineerden en hun vermogen om eigen keuzes te maken. Ten tweede de *pains of indeterminacy* (cf. *supra*) en tot slot de *pains of desistance*⁴¹, waarbij veroordeelden in VI drie grote groepen van *pains* ervaren: isolatie en eenzaamheid, mislukkingen, en verlies van hoop. Deze *pains* kunnen één geheel vormen en leiden tot een gevoel van hopeloosheid onder gedetineerden, kunnen vertrouwen in het systeem ondermijnen, pogingen tot re-integratie ontmoedigen en uiteindelijk de

invrijheidstelling vertragen.

De verschillende dimensies van *pain*

Gedurende een lange periode werden de *pains of punishments* in binaire termen bestudeerd: ofwel werden ze ervaren, ofwel werden ze niet ervaren. Hoewel bepaalde *pains* significanter leken dan andere, maakte het binaire denken het toen praktisch onmogelijk om de ervaringen van twee respondenten met gelijkaardige pijnlijke ervaringen te vergelijken. Recent zijn er echter verschillende pogingen ondernomen om de *pains* in minder binaire termen bespreekbaar te maken. Deze inspanningen worden gebundeld in het werk van Crewe over de verschillende dimensies van *pain*.⁴² Crewe tracht *pains* in kaart te brengen aan de hand van vier grote krachtlijnen, namelijk: *depth*, *weight*, *tightness* en *breadth*.⁴³ In het kort: *depth* wordt gebruikt als een metafoor voor de mate waarin een straf de veroordeelde beperkt, controleert en isoleert van de bredere samenleving. *Weight* staat voor het niveau van druk en psychologisch trauma veroorzaakt door de detentie. *Tightness* meet in hoeverre de uitoefening van macht binnen het gevangenisregime autoritair is en in hoeverre er dwangmaatregelen gebruikt worden om deze macht uit te oefenen. Ten slotte staat *breadth* voor het indringende karakter van penale controle in het alledaagse leven van de veroordeelde, voor,

34 K. BEYENS en E. MAES, "Het lappendeken van tien jaar strafuitvoering in België", *Panopticon* 2020, 10-41.

35 I. DURNESECU, "Pains of reentry revisited", *op. cit.*, 235-254; D. GRIFFIN en D. HEALY, "The pains of parole for life sentence prisoners in Ireland: Risk, rehabilitation and re-entry", *European Journal of Probation* 2019, 124-138.

36 C. BAHN en L. DAVIS, "Social-psychological effects of the status of probationers", *Federal Probation* 1991, 17-25; F.T. CULLEN, "Social support as an organizing concept for criminology: presidential address to the Academy of Criminal Justice Sciences", *Criminology* 1994, 287-330; P. FUNK, "On the effective use of stigma as a crime deterrent", *European Economic Review* 2004, 715-728; T. LEBEL, "Invisible stripes? Formerly incarcerated person's perceptions of stigma", *Deviant Behavior* 2012, 89-107.

37 I. DURNESECU, "Pains of Probation: Effective Practice and Human Rights", *op. cit.*, 530-545.

38 V.L. SHAMMAS, "The pains of freedom: Assessing the ambiguity of Scandinavian penal exceptionalism on Norway's prison island", *op. cit.*, 104-123.

39 D. GRIFFIN en D. HEALY, *op. cit.*, 124-138.

40 G.M. SYKES, *op. cit.*, 65-78.

41 B. NUGENT en M. SCHINKEL, *op. cit.*, 568-584.

42 B. CREWE, "Depth, weight, tightness: revisiting the pains of imprisonment", *op. cit.*, 509-529; B. CREWE, "Inside the belly of the penal beast: understanding the experience of imprisonment", *International Journal for Crime, Justice and Social Democracy* 2015, 50-65.

43 *Ibid.*

tijdens en na de bestraffing.⁴⁴ Deze dimensies kunnen ons iets vertellen over de vorm en dimensie van de *pain* die ervaren werd door een specifieke veroordeelde en laten ons toe een vergelijking te maken.

Sexton benadrukt dat de subjectief ervaren zwaarte van de bestraffing erg afhankelijk is van de verwachtingen van veroordeelden.⁴⁵ Haar analyse suggereert dat bestraffing pijnlijker zal zijn wanneer de deprivaties een symbolische lading hebben omwille van stigmatisering of machtsmisbruik.

De *pains* en hun dimensies: tussentijdse conclusie

Kortom, de *pains of punishments* hebben zich uitgebreid tot ver buiten Sykes' catalogus van frustraties naar aanleiding van zijn onderzoek in een hoogbeveiligde detentiecontext uit 1950 in New Jersey. Ze werden onderzocht in allerhande penale contexten met aandacht voor de uiteenlopende ervaringen van veroordeelden met een verschillende achtergrond, etniciteit, geslacht en geaardheid. *Pains* bieden ook de mogelijkheid om de relatieve zwaarte van strafrechtelijke interventies te meten vanuit een intersubjectieve benadering. De mate waarin rekening gehouden wordt met *pains* in de strafrechtelijke besluitvorming, maakt deel uit van een groot aantal debatten.⁴⁶ De potentiële waarde van een op *pain*-gebaseerde

analyse is dat het ons in staat stelt om bestraffing te zien als een proces dat subjectieve en objectieve voor- en nadelen omvat.⁴⁷ Ondanks dat de *pains* in allerhande contexten onderzocht werden, kan men in de literatuur geen specifiek onderzoek naar de eventuele *pains of recall* (pijnen van herroeping van strafuitvoeringsmodaliteiten) terugvinden. De beperkte internationale literatuur over het onderwerp toont echter aan dat de herroeping van strafuitvoeringsmodaliteiten een bijzondere pijnlijke ervaring is.

De beleving van de herroeping van strafuitvoeringsmodaliteiten

De herroeping en het belang van belevingsonderzoek

Vooreerst wordt de herroeping van strafuitvoeringsmodaliteiten in deze bijdrage gedefinieerd in het kader van de VI omwille van de focus hierop in internationaal onderzoek. Wanneer gedetineerden vervroegd met voorwaarden de gevangenis mogen verlaten, is er in principe een proefperiode waarbinnen niet-naleving van deze voorwaarden tot een herroeping en een heropsluiting in de gevangenis kan leiden.⁴⁸ Ten tweede wordt in dit artikel belevingsonderzoek aanzien als "een specifieke vorm van kwalitatief onderzoek die zich richt op de verschillende zingevingsprocessen die mensen

hanteren om betekenis te geven aan hun omwereld".⁴⁹ Belevingsonderzoek heeft dus tot doel om na te gaan hoe de werkelijkheid door de doelgroep beleefd wordt.⁵⁰ Om de beleving van veroordeelden met betrekking tot de herroeping van strafuitvoeringsmodaliteiten te begrijpen, kan een belevingsonderzoek een grote meerwaarde met zich meebrengen omdat de ervaringen van de rechtstreeks betrokkenen in het proces als essentieel geacht worden.⁵¹

Gezien veroordeelden waarvan de modaliteit herroepen werd, een specifieke doelgroep uitmaken, valt het niet uit te sluiten dat ook deze specifieke groep *pains* ervaart eigen aan de herroeping. Deze *pains* worden onderzocht in het kader van mijn doctoraatstudie met het doel om de bestaande literatuur te vervolledigen en zo diep en veelzijdig mogelijk door te dringen tot de ervaringen van de actoren die persoonlijk geconfronteerd werden met dit thema. Gezien het onderzoek nog volop lopende is, wordt er in het kader van deze bijdrage een blik geworpen op de beleving van de herroeping in internationaal empirisch onderzoek. Ook op internationaal niveau zijn onderzoeken rond de thematiek helaas schaars. Er werden slechts drie internationale onderzoeken gevonden over de herroeping van VI die bovendien alle drie afkomstig zijn uit Engeland en Wales. Andere onderzoeken betreffende de

44 B. CREWE, "Depth, weight, tightness: revisiting the pains of imprisonment", *op. cit.*, 509-529; B. CREWE, "Inside the belly of the penal beast: understanding the experience of imprisonment", *op. cit.*, 50-65; B. CREWE, A. LIEBLING en S. HULLEY, "The gendered pains of life imprisonment", *op. cit.*, 1359-1378; D. DOWNES, *Contrasts in tolerance*, Oxford, Clarendon Press, 1988, 238 p.

45 L. SEXTON, *op. cit.*, 114-136.

46 J. BRONSTEEN, C. BUCCAFUSCO en J. MASUR, "Retribution and the experience of punishment", *California Law Review* 2010, 1463-1496; D. HAYES, "Proximity, pain and state punishment", *op. cit.*, 235-254; D. MARKEL en C. FLANDERS, "Bentham on stilts: the bare relevance of subjective experience to retributive justice", *California Law Review* 2010, 907-988.

47 N. CHRISTIE, *op. cit.*, 13.

48 Art. 64 van de wet van 17 mei 2006 betreffende de externe rechtspositie van de veroordeelden tot een vrijheidsstraffen de aan het slachtoffer toegekende rechten in het raam van de strafuitvoeringsmodaliteiten, BS 15 juni 2006.

49 J. VAN GILS, G. ZUALLAERT, G. WETZ en R. CUYVERS, *Vervoersafhankelijkheid en vervoersautonomie van kinderen (10-13 jaar)*, Brussel, Federaal wetenschapsbeleid, 2007, 12.

50 H. BOEIJE, *Analyseren in kwalitatief onderzoek: denken en doen*, Amsterdam, Boom Onderwijs, 2019, 36.

51 M. COMFORT, O. GRINSTEAD, K. MCCARTNEY, P. BOURGOIS en K. KNIGHT, "You cannot do nothing in this damn place: sex and intimacy among couples with an incarcerated male partner", *Journal of Sex Research* 2005, 3; E. CRAWLEY en R. SPARKS, "Is there life after imprisonment? How elderly men talk about imprisonment and release", *Criminology and Criminal Justice* 2006, 63-82; E. PLUGGE, N. DOUGLAS en R. FITZPATRICK, "Patients, prisoners, or people? Women prisoners experiences of primary care in prison: a qualitative study", *British Journal of General Practice* 2008, 1-8.

beleving of *pains* in kader van de herroeping konden niet geïdentificeerd worden. Ondanks dat de onderzoeken de negatieve impact van de herroeping benadrukken, geven ze ook het belang aan van onderzoek m.b.t. de beleving van deze doelgroep. Gezien er nog geen Belgisch onderzoek naar de beleving van de herroeping bestaat, is het actueel nog niet mogelijk om onderstaande bevindingen in Belgische context te bespreken. Er bestaat echter wel penologische literatuur over de “weg naar buiten”. Een aantal van de bevindingen uit onderstaande onderzoeken zullen dus aan de hand van deze Belgische literatuur aangevuld worden (bv. het opteren voor strafeinde, het tegensprekelijk debat en de rol van de justitieassistent (verder: JA), om deze internationale bevindingen te kaderen.

De beleving van de herroeping in Engeland en Wales

In de volgende paragrafen worden de resultaten van de onderzoeken van Digard⁵², Padfield⁵³ en Howard⁵⁴ besproken.

Digards onderzoek handelt over de perceptie van procedurele rechtvaardigheid bij twintig mannen veroordeeld voor seksuele delicten in Engeland waarvan de VI herroepen werd.⁵⁵ Padfield bestudeerde de perceptie m.b.t. het herroepingsproces

bij zesenvestig mannelijke en vrouwelijke gedetineerden in Engeland en Wales aan de hand van dossierstudies en interviews.⁵⁶ Tot slot onderzocht Howard in welke mate veroordeelden betrokken werden in het proces van de herroeping, aangezien een actieve samenwerking volgens hem betere resultaten zou opleveren voor de maatschappij.⁵⁷ Dit onderzoek is gebaseerd op interviews met zeven mannelijke veroordeelden die als gevolg van een *standard recall*⁵⁸ in twee geselecteerde gevangenis in Engeland en Wales heropgesloten werden en op het moment van het onderzoek minder dan een jaar opgesloten waren. Ondanks het klein aantal respondenten, is dit het enige gepubliceerde onderzoek waarvan de gedetailleerde resultaten een completer beeld van de impact van de herroeping op veroordeelden schetsen. Howards onderzoek is dan ook de aanzet tot mijn doctoraatsonderzoek en toont gelijkenissen met het eigen onderzoeksopzet.

De resultaten worden besproken aan de hand van vijf hoofdthema's die geïdentificeerd werden, zijnde: de onrechtvaardige herroeping; de pijnlijke en schadelijke herroeping; de onbereikbare en onmogelijke toekomst; het actieve verzet en de geveinsde naleving; de toekomstige oriëntatie, betrokkenheid en vooruitgang.

De onrechtvaardige herroeping

Uit de onderzoeken blijkt dat het herroepingsproces bestempeld wordt als onrechtvaardig, oneerlijk en intens, waarbij vooral het besluit om de modaliteit te herroepen een sterk gevoel van onrechtvaardigheid met zich meebracht.⁵⁹ Er wordt ook een gebrek aan contact en communicatie met de *Offender Manager*⁶⁰ aangehaald waardoor herroepen personen met veel vragen en onzekerheden achterbleven. Ze hadden het gevoel er alleen voor te staan na de herroeping.

In de Belgische wetgeving zijn de herroepingsgronden bij wet bepaald:

- wanneer bij een in kracht van gewijsde gegane beslissing wordt vastgesteld dat de veroordeelde tijdens de proeftermijn een wanbedrijf of een misdaad, of een gelijkwaardig misdrijf dat in aanmerking genomen wordt overeenkomstig artikel 99bis van het strafwetboek, heeft gepleegd;
- wanneer de veroordeelde een ernstig gevaar vormt voor de fysieke of psychische integriteit van derden;
- wanneer de opgelegde bijzondere voorwaarden niet worden nageleefd;

52 L. DIGARD, *op. cit.*, 43-61.

53 N. PADFIELD, *op. cit.*, 34-35.

54 F.F. HOWARD, *op. cit.*, 180-201.

55 L. DIGARD, *op. cit.*, 43-61.

56 N. PADFIELD, *op. cit.*, 34-35.

57 F.F. HOWARD, *op. cit.*, 180-201.

58 In Engeland zijn er drie soorten herroepingen. Een eerste vorm betreft de *fixed term recall*. Deze vorm betreft een herroeping waarbij de veroordeelde heropgesloten wordt voor een periode van 28 dagen. Ten tweede is er de *standard recall*. Deze vorm is van toepassing voor de veroordeelden die niet in aanmerking komen voor een *fixed term recall*. Bij deze vorm wordt de veroordeelde heropgesloten en is een invrijheidstelling enkel mogelijk wanneer de *parole board* van oordeel is dat de gedetineerde geen gevaar meer vormt voor de samenleving. Een derde vorm betreft *emergency recall*. Deze vorm is van toepassing voor veroordeelden die niet in aanmerking komen voor een *standard recall*. Hierbij wordt de veroordeelde gezien als een groot risico voor de samenleving of is er een reëel risico tot het plegen van een nieuw misdrijf waardoor een onmiddellijke heropsluiting vereist is.

59 F.F. HOWARD, *op. cit.*, 184.

60 De Offender Manager is het equivalent van een justitieassistent in België. De Offender Manager is verantwoordelijk voor het beoordelen van de risico's en noden van de veroordeelde waarvan hij belast is met de supervisie en controle. Daarnaast moet hij ook de uitvoering van de modaliteit coördineren en beslissen over noodzakelijke interventies, zoals bijvoorbeeld het volgen van een psychologische begeleiding. Deze actor zal ook kijken naar de vooruitgang van de modaliteit en zo nodig aanpassingen doorvoeren die noodzakelijk geacht worden.

- wanneer de veroordeelde geen gevolg geeft aan de oproepingen van de SURB, van het openbaar ministerie (verder: OM) of, in voorkomend geval, van de JA;
- wanneer de veroordeelde zijn adreswijziging niet doorgeeft aan het OM en, in voorkomend geval, de JA die met begeleiding is naleeft;
- wanneer de veroordeelde zich niet meer in de tijdsvoorwaarden voor de toekende strafuitvoeringsmodaliteit bevindt.⁶¹

Volgens de respondenten uit Howards onderzoek spelen er, naast de officiële herroepingsgronden, ook andere motieven een rol in de beslissing tot herroeping in Engeland en Wales.⁶² Mogelijk kan dit ook voor Belgische respondenten op deze wijze ervaren worden. Volgens Breuls et al. moet de herroepingsprocedure in België niet louter als een retributieve procedure ten gevolge van het overtreden van voorwaarden gezien worden, maar krijgt deze procedure tevens vorm binnen een op re-integratie gerichte strafuitvoeringspraktijk.⁶³ Een aantal respondenten uit het onderzoek van Howard waren er echter van overtuigd dat de beslissing tot herroeping gedreven werd door controlegerichte motieven eerder dan door re-integrerende motieven. Daarnaast rapporteren gedetineerden uit de onderzoeken dat ze zich geïsoleerd voelden, onevenredig gestraft werden

en werd er volgens hen onvoldoende geïnvesteerd in re-integratie.⁶⁴ Dit gevoel werd geassocieerd met een gevoel van procedurele onrechtvaardigheid. Naast het wantrouwen in de motieven en in de herroepingspraktijk, schreven de participanten het gebrek aan vertrouwen ook toe aan de actoren betrokken in het proces. Ook het gebrek aan voldoende voorbereiding en aan een concreet reclasseringsplan werden geassocieerd met het herroepen van de modaliteit. Met uitzondering van één participant, hadden ze allen het gevoel dat ze alleen stonden in hun pad naar re-integratie.⁶⁵

De Belgische procedure van toekenning van een strafuitvoeringsmodaliteit vergt een zitting bij de SURB waarbij de veroordeelde gehoord wordt. Uit de Engelse onderzoeken blijkt echter dat respondenten vaak het gevoel hadden dat er niet aan hun noden tegemoet gekomen werd en dat ze geen stem kregen in het proces, ondanks de zitting voorafgaand aan de VI. Mogelijk zouden de Belgische respondenten ook gelijkaardige belevingen delen gezien de quasi gestandaardiseerde toekenning van bijzondere voorwaarden door de SURB.⁶⁶ Voorwaarden die geen aansluiting vinden bij ervaren noden alsook begeleiding en opvolging gebaseerd op verouderde informatie kunnen ertoe leiden dat de herroeping wordt gezien als punitief en onrechtvaardig.⁶⁷

Uit het onderzoek van Digard⁶⁸ blijkt dat de participanten de herroeping ervaren als procedureel onrechtvaardig omwille van de subjectieve aard van de opgelegde voorwaarden, het gebrek aan duidelijkheid over het doel van de herroeping en de inconsistente besluitvorming, maar ook omwille van de ambiguïteit m.b.t. de rol van de *Offender Managers* die de herroeping in werking stellen. Hier is namelijk het fundamentele spanningsveld aanwezig tussen een praktijk die gestuurd wordt door de noden van individuen en een praktijk die bepaald wordt door de vereisten van risicobeheersing van groepen en het voorkomen van recidive.⁶⁹

In zijn analyse identificeerde Digard⁷⁰ ten slotte vijf gevolgen van deze perceptie van onrechtvaardigheid rond de herroeping: individuen zijn minder betrokken in het nieuwe re-integratieproces en leven hierdoor de voorwaarden gelinkt aan hun nieuwe invrijheidstelling niet steeds na; de kwaliteit van de relatie tussen de veroordeelde en zijn *Offender Manager* vermindert met de tijd; het welzijn van de veroordeelde wordt aangetast omwille van de herroeping; individuen geven de hoop op re-integratie op omdat de herroeping als onvermijdelijk wordt gezien en ten slotte maakt de herroeping volgens zijn analyse plaats voor vervreemding.

De pijnlijke en schadelijke herroeping

Uit de onderzoeken in Engeland en

61 Art. 64 van de wet van 17 mei 2006 betreffende de externe rechtspositie van de veroordeelden tot een vrijheidsstraffen de aan het slachtoffer toegekende rechten in het raam van de strafuitvoeringsmodaliteiten, BS 15 juni 2006.

62 F.F. HOWARD, *op. cit.*, 185.

63 L. BREULS, L. DE PELECIJN, V. SCHEIRS en K. BEYENS, "Terug naar de gevangenis? De herroepingsprocedure voor de strafuitvoeringsrechtbanken", *Justitie & Veiligheid* 2020, afl. 16, 17.

64 F.F. HOWARD, *op. cit.*, 186.

65 F.F. HOWARD, *op. cit.*, 187.

66 L. BREULS en V. SCHEIRS, "Recall to prison: het opvolgen en herroepen van strafuitvoeringsmodaliteiten" in K. BEYENS en S. SNACKEN (eds.), *Straffen: een penologisch perspectief*, Antwerpen, Maklu 2017, 723.

67 F.F. HOWARD, *op. cit.*, 185.

68 L. DIGARD, *op. cit.*, 43-61.

69 Zie ook: F. VANDER LAENEN, "The end of an affair? Het beroepsgeheim in de samenwerking tussen justitie en de hulpverlening", *Panopticon* 2011, 1-11.

70 L. DIGARD, *op. cit.*, 43-61.

Wales blijkt dat de herroeping als pijnlijk en schadelijk ervaren wordt.⁷¹ De herroeping werd als pijnlijk ervaren omwille van het verlies van vrijheid dat ermee gepaard gaat. Ook het verlies van werkgelegenheid en sociale banden maken van de herroeping een pijnlijke beslissing. Dit hangt echter af van de individuele ervaringen, levensstijlen en prioriteiten. Het verlies had een belangrijke impact op de beleving van de herroeping. Wanneer de herroeping werd geassocieerd met veel verlies, werd ze als punitief ervaren. Indien ze geassocieerd werd met weinig verlies, werd ze als re-integrerend ervaren. Een perceptie van verlies draagt bij tot een contraproductieve beleving van de herroeping, met name omdat de reeds ondernomen stappen op vlak van de re-integratie van de veroordeelden verloren gaan, alsook de contacten met hun omgeving. Het emotionele aspect van de herroeping was sterk aanwezig in de interviews die Howard afnam. De herroeping en het verlies dat de beslissing met zich meebracht, veroorzaakten negatieve emoties zoals woede, frustratie, wanhoop, angst en stress. De beleving van de herroeping is met andere woorden niet alleen pijnlijk, maar wordt ook geassocieerd met een groot aantal deprivaties.

De onbereikbare en onmogelijke toekomst

Volgens de analyse van Howard, werd het opstellen van een nieuw re-integratieplan na de herroeping gezien als een grote uitdaging.⁷² De gedetineerden kampten met een verlies van controle over hun vooruitgang omwille van de obstakels die

zij moesten overwinnen ten gevolge van de herroeping. Aangezien niet bekend is wanneer ze de gevangenis opnieuw zullen mogen verlaten, wordt de mogelijkheid tot het opstellen van een nieuw re-integratieplan bemoeilijkt. Dit zorgt voor weinig controle en voorspelbaarheid voor de gedetineerden, waarbij ze het gevoel hebben dat beslissingen met betrekking tot een nieuwe invrijheidsstelling arbitrair genomen worden. Daarnaast vinden de gedetineerden het oneerlijk dat er geen rekening gehouden wordt met de vooruitgang die geboekt werd vóór hun heropsluiting.⁷³

Gezien vooruitgang m.b.t het re-integratieplan, verandering m.b.t. de persoon en zelfs het naleven van de regels achter de tralies niet beloond worden, hebben veroordeelden het gevoel dat de *Offender Managers* hen nog steeds zien als de persoon die net gedetineerd werd, wat het geloof van de gedetineerden in de mogelijkheid tot een betere toekomst een knauw geeft. De vraag is in hoeverre deze bevindingen van toepassing zal zijn voor Belgische veroordeelden, gezien er niet steeds herroepen wordt wanneer er een wettelijke grond tot herroeping is. In de Belgische herroepingsprocedure wordt het reclasseringsplan alsook de houding van de veroordeelde tijdens de zitting en tijdens de uitvoering van de strafuitvoeringsmodaliteit herbeoordeeld tijdens een tegensprekelijk debat. De SURB zal niet overgaan tot een herroeping indien dit niet in het belang van de maatschappij, de veroordeelde of het slachtoffer is.⁷⁴

Terwijl sommige gedetineerden het motief tot herroeping aanvaardden, hebben ze toch bijna allemaal het gevoel te blijven hangen in een steeds terugkerende onbreekbare cyclus. Hun terugkeer naar de gevangenis wordt geassocieerd met hindernissen, hulpeloosheid en wanhoop. Het is voor vele gedetineerden uit de drie studies een hopeloze strijd, hoewel ze vastberaden zijn tot het leiden van een beter leven.⁷⁵ Dit komt ook sterk naar voor in het onderzoek van Padfield, waar de herroeping gekoppeld werd aan gevoelens van onzekerheid, verlatenheid en wanhoop omwille van het verlies van de gemaakte vooruitgang op vlak van re-integratie.

Het actieve verzet en de geveinsde naleving

De beleving van de herroeping zoals hierboven beschreven heeft ertoe geleid dat de respondenten hun toekomstige samenwerking met de autoriteiten in vraag stellen.⁷⁶ Zo zijn er gedetineerden die geen contact meer willen met *Offender Managers* of geen stappen meer willen ondernemen en wachten op hun strafeinde. Dit is geen onbekende problematiek in de Belgische context. Veroordeelden geven volgens Robert blijk van een terughoudendheid om een (nieuwe) modaliteit aan te vragen omwille van de dreiging om het strafrestance op termijn, na een eventuele herroeping, opnieuw in werking te zien treden.⁷⁷

Gedetineerden die in een later stadium toch beslissen om zich opnieuw te engageren, hebben volgens Engelse studies het gevoel niet ondersteund te worden en de nodige

71 F.F. HOWARD, *op. cit.*, 187; L. DIGARD, *op. cit.*, 43-61; N. PADFIELD, *op. cit.*, 34-35.

72 F.F. HOWARD, *op. cit.*, 188.

73 F.F. HOWARD, *op. cit.*, 189.

74 L. BREULS, L. DE PELECIJN, V. SCHEIRS en K. BEYENS, *op. cit.*, 17-18.

75 F.F. HOWARD, *op. cit.*, 190.

76 F.F. HOWARD, *op. cit.*, 191.

77 L. ROBERT, "Geleidelijke terugkeer of plotse overgang naar de samenleving? Langgestraften gedetineerden in de gevangenis van Andenne" in T. DAEMS, P. PLETINCX, L. ROBERT, V. SCHEIRS, A. VAN DE WIEL, K. VERPOEST (eds.), *Achter tralies in België*, 2009, 163-191; L. ROBERT, *Maxing out in prison: a study of pre-released long-term prisoners*, doctoraatsthesis onder leiding van J. GOETHALS en A. LIEBLING, KU Leuven, 2018.

stappen zelf te moeten ondernemen, zonder begeleiding. Het gevoel van bestraffing en de pijnlijke herroeping leiden ertoe dat gedetineerden zich afschermen van verdere pijnlijke ervaringen. Deze beleving leidt tot wantrouwen, minachting en verminderd respect voor *Offender Managers*.⁷⁸

De toekomstgerichtheid, betrokkenheid en vooruitgang

Het vijfde thema dat geïdentificeerd werd in de analyse van Howard, is de toekomstgerichtheid.⁷⁹ Hoewel meerdere respondenten een gevoel van hopeloosheid en machteloosheid ervaren, ervaren een deel van respondenten uit Howards onderzoek uiteindelijk ook motivatie en vastberadenheid om verder te gaan met hun re-integratie. Vastberadenheid is van cruciaal belang en wordt gezien als een belangrijke pijler om een beter mens te worden. Voor anderen is het geloof in eigen capaciteiten van belang en is het plannen van de toekomstige invrijheidstelling door middel van een re-integratieplan cruciaal. Uit de interviews van Howard bleek een grote diversiteit inzake toekomstplannen. Dit zou nauw verbonden zijn met de perceptie die de respondenten hebben over de herroeping en hoe ze zichzelf plaatsen binnen het proces. Veroordeelden die veel steun en houvast kregen van hun omgeving, beleefden de herroeping als pijnlijk en punitief. Dit had een grote invloed op hun toekomstig gedrag en hun plannen met betrekking tot de toekomst. Naast de variatie tussen individuen, konden belevingen fluctueren in tijd. Eens de herroeping langere tijd achter de rug was, werd het voor de meerderheid van respondenten uit de verschillende onderzoeken minder pijnlijk en was het opnieuw mogelijk om aan de toekomst te denken. Voor de resterende

groep, had de herroeping geen impact op hun toekomstplannen of hun emotioneel welzijn, wat zou kunnen suggereren dat deze respondenten een groter geloof hebben in hun eigen mogelijkheden om voortgang te boeken.⁸⁰

Conclusie

Bovenstaande uiteenzetting toont de relevantie van *pain*-gerelateerd onderzoek aan. Een op *pain* gebaseerde analyse stelt ons in staat om bestraffing te zien als een proces dat subjectieve en objectieve voor- en nadelen omvat. Ze biedt tevens de mogelijkheid om een intersubjectieve benadering te hanteren voor het meten van de zwaarte van strafrechtelijke interventies, waarvan *pain* een intrinsiek onderdeel uitmaakt. Een confrontatie met de *pains* die veroorzaakt worden, moedigt aan om minder pijnlijke en schadelijke alternatieven te overwegen om toch het resultaat te bereiken dat nagestreefd wordt in het straf(proces)recht.

Hoewel *pains* in allerhande contexten onderzocht werden, kan men in de Nederlandstalige literatuur geen specifiek onderzoek naar de eventuele *pains of recall* terugvinden. Toch brachten enkele Engelse onderzoeken de belevingen m.b.t. de herroeping reeds in kaart. Een groot deel van de resultaten uit de onderzoeken, en voornamelijk uit het onderzoek van Howard, zouden van toepassing kunnen zijn op Belgische veroordeelden waarvan de strafuitvoeringsmodaliteit herroepen werd. Het lopende onderzoek zal dit aan het licht brengen. Aangezien het slechts over een paar kwalitatieve studies uit Engeland en Wales gaat en onderzoek hieromtrent verder onbestaande is, is bijkomend onderzoek nodig om na te gaan of

het mogelijk is om de bevindingen te repliceren of door te trekken naar België. De bevindingen uit de Engelse studies komen grotendeels overeen, in het bijzonder met betrekking tot de onrechtvaardigheid, onrechtmatigheid, emotionele *pain* en de onzekere toekomst die veroordeelden ervaren ten gevolge van de herroeping van strafuitvoeringsmodaliteiten. De bevindingen uit deze onderzoeken illustreren de negatieve aspecten van de herroeping. Aangezien de onderzoeken plaatsvonden bij een specifieke groep gedetineerden, is het mogelijk dat de ervaringen met betrekking tot hun herroeping beïnvloed werden door de context (zoals bv. de eigenheid van het delict, de gevangenis, het beleid, enz.). Toch is het aannemelijk dat de herroeping ook in België voornamelijk negatief gepercipieerd wordt, gezien de impact die een herroeping heeft op het lopende re-integratietraject en dus op het leven en de omgeving van de veroordeelde.

Het is in dit kader dat mijn lopend doctoraatsonderzoek een meerwaarde zal betekenen. Dit onderzoek zal bestaand onderzoek aanvullen, maar ook nagaan of de bevindingen uit internationaal onderzoek van toepassing zijn op België. Men kan alvast een gelijknis terugvinden met betrekking tot de gedetineerden die geen contact meer willen met hun *Offender Managers* (JA in België), geen verdere stappen willen ondernemen in hun traject en liever tot strafeinde gaan. Zo kiezen er in België namelijk alsmaar meer veroordeelden voor strafeinde, meer dan er momenteel nog een VI toegekend krijgen.⁸¹

Er kan alvast geconcludeerd worden dat de bestaande studies aangeven dat de herroeping een negatieve

78 *Ibid.*

79 F.F. HOWARD, *op. cit.*, 192.

80 F.F. HOWARD, *op. cit.*, 193.

81 R. VAN DE VOORDE, "Het einde van de voorwaardelijke invrijheidstelling", *Panopticon* 2020, 349.

ervaring is en dat er mogelijk belangrijke gevolgen aan deze negatieve ervaringen verbonden zijn, in het bijzonder betreffende het engagement van gedetineerden. Ten eerste stelt men vast dat de herroeping vaak als (procedureel) onrechtvaardig bestempeld wordt. Dit kan een aantal gevolgen met zich meebrengen: veroordeelden zijn minder betrokken in het toekomstige re-integratieproces en leven hierdoor de voorwaarden gelinkt aan hun toekomstige invrijheidstelling niet steeds na; de kwaliteit van de relatie tussen de veroordeelde en *Offender Manager* (JA) vermindert; het welzijn van de veroordeelde wordt aangetast; veroordeelden geven de hoop op re-integratie op omdat de herroeping als onvermijdelijk wordt gezien en ten slotte maakt de herroeping soms plaats voor vervreemding. Ten tweede is de beleving van de herroeping niet alleen pijnlijk, maar

wordt ze ook geassocieerd met een groot aantal deprivaties, omdat de reeds ondernomen stappen op vlak van re-integratie verloren gaan alsook de contacten met de omgeving. Ten derde wordt het opstellen van een nieuw re-integratieplan na de herroeping gezien als een grote uitdaging. Aangezien niet bekend is wanneer herroepen personen de gevangenis opnieuw zullen mogen verlaten, wordt de mogelijkheid tot het opstellen van een nieuw re-integratieplan bemoeilijkt. Terwijl sommige gedetineerden het motief tot herroeping aanvaardden, hebben ze toch bijna allemaal het gevoel te blijven hangen in een steeds terugkerende onbreekbare cyclus. Hun terugkeer naar de gevangenis wordt geassocieerd met hindernissen, hulpeloosheid en wanhoop. Ze hebben vaak het gevoel dat het allemaal voor niets is geweest. Ten slotte leidt de herroeping er regelmatig toe dat

veroordeelden hun toekomstige samenwerking met de autoriteiten in vraag stellen, wat kan leiden tot wantrouwen, minachting en verminderd respect voor bepaalde actoren van de strafuitvoering.

Ondanks dat de herroeping bedoeld is als overgangsfase naar een nieuwe strafuitvoeringsmodaliteit en dus geen eindpunt vormt binnen het re-integratietraject van de veroordeelde, is het van belang om te gaan kijken hoe de negatieve effecten gereduceerd kunnen worden om aan te sluiten bij het doel van de herroeping. De impact van de herroeping op de veroordeelde en zijn omgeving mag zeker niet onderschat worden. Om inzicht te krijgen in deze impact en hieraan te remediëren, is verder onderzoek naar de beleving van veroordeelden waarvan de modaliteit herroepen werd nodig.

Voorstel tot pilootproject 'vrijwillige nazorg voor ex-gedetineerden met psychische kwetsbaarheden' wil inspelen op een groot hiaat in België

Natasja Declercq¹ & Charlotte Borret²

Met deze veelzeggende titel willen wij graag de aandacht vestigen op het feit dat een vrijwillige laagdrempelige nazorg voor ex-gedetineerden met aandacht voor hun psychische kwetsbaarheden tot op heden beperkt blijft in België. Concreet betekent dit dat wanneer gedetineerden de gevangenis verlaten, er geen direct aanbod is van professionele ondersteuning op maat bij hun re-integratie met de specifieke aandacht voor hun psychisch welzijn.

Gedreven door ambitie, sterke interesse in de problematiek en vanuit onze werkervaringen binnen de geestelijke gezondheidszorg, meer specifiek het Psychiatrisch Expertiseteam Noord-West-Vlaanderen, hebben wij (Declercq Natasja en Borret Charlotte) het project 'vrijwillige nazorg voor ex-gedetineerden met psychische kwetsbaarheden' uitgeschreven. Het betreft een projectvoorstel dat nog financiering zoekt.

Uit een onderzoek in 2015 van het

Nationaal Instituut voor Criminalistiek en Criminologie (NICC) blijkt dat 57% van alle vrijgelaten veroordeelden in België later opnieuw criminele feiten plegen.³ Recente cijfers zijn er niet daar er in België geen structurele metingen gehouden worden inzake recidive. In Nederland zien we dit wel, aan de hand van een recidivemonitor gaan ze jaarlijks het aantal recidivisten meten volgens dezelfde methode.

In 2019 brachten Favril & Dirkwager cijfers uit hun onderzoek omtrent de psychische kwetsbaarheid van gedetineerden. Zo zeggen ze dat 80% van de gedetineerden ooit een psychiatrische stoornis gediagnosticeerd kreeg en dat minstens de helft van de gedetineerden tijdens detentie kampt met een psychiatrische stoornis.⁴ Samenvattend stellen ze dat de omvang van psychische gezondheidsproblemen onevenredig hoog is ten opzichte van de algemene samenleving. Deze gedetineerden hebben een sterk verhoogd risico op ongunstige uitkomsten zoals suïcide. Ze benadrukken het belang van effectieve preventiemaatregelen en goede zorg

in detentie, alsook na de vrijlating.

Onderzoek vanuit de Universiteit van Leiden in 2010 toont aan dat intensieve begeleiding van ex-gedetineerden leidt tot minder recidive.⁵ Om preventief de kansen te beperken dat ex-gedetineerden na terugkeer in de maatschappij vervallen in herhalingscriminaliteit is een efficiënte nazorg met gecoördineerde begeleiding en een bijzondere aandacht voor de psychische kwetsbaarheid essentieel.

De verantwoordelijkheid voor het psychosociaal welzijn van gedetineerden ligt gedurende de detentie onder meer bij het gevangeniswezen. Na detentie is de ex-gedetineerde idealiter zelf verantwoordelijk voor zijn re-integratie in de maatschappij.

Vanuit de GGZ-praktijk ervaren we dat heel wat ex-gedetineerden na vrijlating met een meervoudige en complexe problematiek kampen. Het wegwijs maken in het - voor hen vaak onbekende - landschap van hulp- en dienstverlening helpt bij het afbouwen van drempels naar

1 Inhoudelijk coördinator Psychiatrisch Expertiseteam Noord-West-Vlaanderen, team Oostende-Westkust – Covias. natasja.declercq@psychiatrischexpertiseteam.be

2 Medewerker Psychiatrisch Expertiseteam Noord-West-Vlaanderen – Covias. charlotte.borret@psychiatrischexpertiseteam.be

3 B. MINE en L. ROBERT, *Recidive na een rechterlijke beslissing. Nationale cijfers op basis van het Centraal Strafregister/La récidive après une décision judiciaire. Des chiffres nationaux sur la base du casier judiciaire central*, Nationaal Instituut voor Criminalistiek en Criminologie, Brussel, 2015, 62 p.

4 L. FAVRIL en A. DIRKZWAGER, "De psychische gezondheid van gedetineerden in België en Nederland : een systematisch overzicht", *Tijdschrift voor criminologie* 2019, 5-33.

5 S.G.C. VAN WINGERDEN, D. ALBERDA, L.M. MOERINGS, B.S.J. WARTNA en J.A. VAN WILSEN, *Recidive en nazorg. Onderzoek onder oud-bewoners van Exodus, DOOR, Moria & Ontmoeting*, Boom Juridische Uitgevers, Den Haag, 2010, 58 p.

de gepaste hulpverlening voor hun individuele ondersteuningsnoden, dit al dan niet binnen de geestelijke gezondheidszorg.

Op dit cruciale moment bij de vrijlating van de ex-gedetineerde willen wij net een gedeelde verantwoordelijkheid creëren zodat enerzijds de inspanningen en hulpverlening tijdens detentie kunnen worden verdergezet. Anderzijds willen wij onmiddellijk ondersteuning bieden voor hun psychische kwetsbaarheid, met oog op het bevorderen van hun re-integratie.

Dit nazorgproject wil de transitie van detentie naar de vrije samenleving zo soepel mogelijk laten verlopen onder begeleiding van een casemanager nazorg. Iedere ex-gedetineerde, met een vermoeden van een psychische kwetsbaarheid, kan beroep doen op

deze persoonlijke nazorgbegeleiding gekaderd binnen een multidisciplinaire aanpak. De eerste contacten met de casemanager kunnen reeds plaatsvinden tijdens detentie.

De doelstellingen binnen dit project zijn enerzijds inzetten op ondersteuning bij de re-integratie door middel van het begeleiden en toeleiden van ex-gedetineerden naar een zelfstandige en maatschappelijk geïntegreerde plek binnen de samenleving. Anderzijds het indijken van risico op recidive.

Samenwerkingsverbanden tussen het gevangeniswezen en het project zijn een belangrijk aspect. Sensibilisering en toeleiding vanuit zowel de gevangenis als welzijnsorganisaties buiten de gevangensmuren naar het project zijn pertinente schakels. Dit in

functie van een vlotte overdracht zodat de hulpverlening kan worden verdergezet.

Ondanks alle huidige investeringen en inspanningen - zowel in het gevangeniswezen als erbuiten - blijft een vrijwillige niet-justitiële nazorg voor ex-gedetineerden met een psychische kwetsbaarheid een groot tekort binnen het huidig hulp- en dienstverleningsaanbod in België.

Zowel de aangehaalde onderzoeken als onze werkervaring versterken ons geloof dat een dergelijk aanbod van specifieke nazorg een significante meerwaarde zou betekenen voor vele gedetineerden die de gevangenis verlaten.

